

AGORA

JAARGANG 26 – NUMMER 3 – 2010

Tijd

MAGAZINE VOOR SOCIAALRUIMTELIJKE VRAAGSTUKKEN

Redactioneel

FOTOGRAFIE OMSLAG Bruno Meeus

FOTOGRAFIE REDACTIONEEL Triin Tamm

Sinds een jaar of twee vinden de AGORA vergaderingen regelmatig plaats in België. Om de reistijd voor de Nederlandse redactieleden te beperken, zijn we dan meestal te gast in Antwerpen. Laatst vergaderden we er in de Joodse buurt vlakbij het centraal station. In de schaduw van de spoorwegkathedraal, tussen de diamantwinkeltjes en de koosjere slagers, gingen we nadien nog iets drinken in De Klok.

Café De Klok is een bruine kroeg zoals er bij elk Belgisch station nog wel één is. Het vaste publiek bestaat voornamelijk uit mannen van middelbare leeftijd die hier van 's morgens vroeg tot 's avonds laat verzonken zitten achter hun krant of de godganse dag naar het bloemetjesbehang of de boezem van de blonde barvrouw staren. Dag in dag uit. Jaar in jaar uit. Veel praten doen ze niet. Over het weer, ja. Dat het opnieuw bijna winter is. En dat ze dan het terras opbreken in De Klok, dat ook ja. Ze zeggen ook dat het klokje nergens tikt zoals het thuis tikt. Maar dat hun thuis is waar hun Stella staat. Het klokhuis! Een mens mag al eens lachen, nietwaar?

Op straat is het ondertussen een drukte van jewelste. Werknemers van de omliggende kantoren haasten zich naar hun werk, Joodse kindjes sleuren hun broertjes en zusjes mee naar school, pendelaars reppen zich naar het perron, en Indische diamanthandelaars spoeden zich naar de diamantbeurs. Ze moeten rennen springen vliegen duiken vallen opstaan en weer doorgaan. Nog twee minuten... Halen ze het nog net? Of net niet?

En dan vraagt een mens zich af: mijmeren de benevelde tooghangers in De Klok over hun ambities wanneer ze deze drukte zien op straat? Dromen zij ook van een beter bestaan? Een vaste job? Een hecht gezin? Hebben zij een idee waar zij over tien jaar willen staan? En wat met de leerlingen van de Joodse school? Zouden zij graag in Antwerpen blijven wonen? Of dromen zij ook van een huisje, tuintje, boompje in de voorstad?

In deze AGORA willen we ingaan op de relatie tussen tijd en ruimte. Meer concreet onderzoeken we hoe de ruimte een invloed heeft op tijdsgebruik en hoe tijdsindelingen een effect hebben op de ruimte. Hoe zit het bijvoorbeeld met tijdelijk ruimtegebruik? Kunnen tijdelijke invullingen bepaalde plaatsen in de stad verbeteren? Wat te denken van temporele ritmes in een stad? Is het een slechte zaak dat iedereen op hetzelfde moment op dezelfde plaats wil zijn? Of hebben mensen juist behoefte aan zo'n houvast? Hoe beïnvloedt het levenspad dat mensen uitstippelen hun idee over de ruimte? Willen alle mensen in de stad huren als ze jong zijn en een huis kopen in de voorstad eens ze kinderen hebben? We zoeken het uit!

REDACTIE AGORA

Tijd

- 04 **Aandacht voor ruimte én tijd**
INLEIDEND ARTIKEL Bruno Meeus, Nick Schuermans
en Karolien Vermeiren
- 08 **Uitdagingen voor een tijdsbeleid**
ESSAY Ignace Glorieux
- 12 **Tijd en bereikbaarheid**
CASESTUDIE Tijs Neutens
- 15 **Imaginaire deadlines en volwassenheid**
CASESTUDIE David Knight
- 19 **Waar wonen? Tijd brengt raad**
CASESTUDIE Katrien Slegers
- 23 **Biedt tijd perspectief?**
CASESTUDIE Tim Cassiers en Jean-Pierre Hermia
- 27 **Tweede verblijven in Zuid-Afrika**
CASESTUDIE Gijsbert Hoogendoorn
- 31 **Tijd als strategische partner**
CASESTUDIE Kris Oosting
- 35 **Besmet door de netwerktijd**
ESSAY Robert Hassan

Varia

- 40 **Chinese steden in transitie**
ESSAY Peter C.J. Druiven
- 42 **(H)erken krimp en doe iets!**
SCRIPTIERECENSIE Mark Verhijde
- 43 **Colofon / Volgende nummer**

Aandacht voor ruimte én tijd

AUTEURS Bruno Meeus, Nick Schuermans en Karolien Vermeiren

FOTOGRAFIE Nick Schuermans

Kritisch omgaan met tijd is in de ruimtelijke wetenschappen eigenlijk nooit een prioriteit geweest. Tijd loopt en lijkt een eenvoudig constant gegeven. Maar is dat wel zo? Was het niet Einstein die beweerde dat de tijd relatief is? Dat tijd verschilt naargelang waar je je bevindt?

In deze Agora gaan we op zoek naar het ruimtelijke aspect van tijd en het temporele aspect van de ruimte. Tijd is immers niet overal en altijd hetzelfde. Tijd is, net zoals de ruimte, een sociaal product. Denk bijvoorbeeld maar aan de zomer-en wintertijd, het schrikkeljaar of de tijdzones die het probleem van dag en nacht rond de aardbol moeten opvangen. Denk ook aan de verschillende ritmes die steden kunnen hebben. Terwijl New York bekend staat als 'the city that never sleeps' valt het leven in Madrid in de namiddag stil voor een siësta. Reizen door de ruimte is ook altijd reizen door de tijd. Westers, Chinees, Islamitisch en Hindu Nieuwjaar vallen telkens op een andere dag en worden in België en Nederland allemaal gevierd. Het wijst erop dat migranten de ritmes die ze gewend zijn, meebrengen naar een andere plaats. Verschillende nationale tijdsreferentiekaders ontmoeten zo elkaar en komen eventueel in conflict.

Ons begrip van tijd voltrekt zich over verschillende schalen. Het historiseren van de mens heeft bijvoorbeeld consequenties voor ons eigen wereldbeeld. Er is een groot verschil tussen de constructie van tijd door de volgers van 'Young Earth Creationism', die op dit moment onder meer door Sarah Palin's Tea Party worden ondersteund, en zij die een Darwiniaanse kijk hebben op het de geschiedenis van de mens. Het begrijpen van processen die zich traag afspelen is enkel mogelijk door radicaal en misschien wel ongeloofwaardig 'traag' naar tijd te kijken. Niet alleen in termen van 'geologische tijd' heeft tijd een sterke invloed op ons wereldbeeld, ook op andere, meer concrete schalen, zoals die van 'de levenscarrière' bijvoorbeeld, speelt tijd een cruciale rol. Via collectieve afspraken over tijd kunnen bepaalde rechten, weliswaar

binnen een bepaalde tijd-ruimte context, afgedwongen worden. Zo is er in het Westen sinds het einde van de 19e eeuw op nationale schaal een afdwingbare werkdag gekomen, een afdwingbare pensioenleeftijd, een verbod op tewerkstelling van minderjarigen, enzovoort. Het is aan die collectieve rechten dat momenteel gemorrel wordt om de uitgaven van de staat in te perken met uitgebreide stakingen (bijvoorbeeld in Parijs) over het verhogen van de pensioenleeftijd tot gevolg. De constructie van ritmes is daarom een ernstige zaak. Het lijkt ons daarom noodzakelijk om op een gefundeerde manier na te denken over collectieve tijdsordening en het belang daarvan.

Tijd en ruimte

Het feit dat de sociale geografie sinds haar ontstaan sterk gelinkt is aan de exacte wetenschappen heeft ertoe geleid dat niet alleen aan 'ruimte' een eerder absolute invulling werd gegeven, maar ook aan 'tijd'. Indien tijd wordt gezien als een vast en rigide kader dat voorttikt buiten de sociale wereld om, is de tijd dood en wordt die herleid tot een mechanisch en absoluut gegeven. Tijd is echter meer. Tijd is de dimensie van verandering. Al vroeg in de 20ste eeuw argumenteerde Henri Bergson dat tijd meer is dan de manier waarop exacte wetenschappen en het modernisme ermee omgingen. Newtoniaanse wetenschappers hebben volgens hem een gesimplificeerd idee van tijd. Door tijd te vereenvoudigen tot één mathematisch kader worden hun 'wetten' zozeggd toepasbaar op elk moment en elke plaats. Tegelijk echter wordt dezelfde wetenschap a-historisch en a-ruimtelijk. Doordat wetenschap enkel de steriele tijdsordening van de klok gebruikte, werd de toekomst 'leeg'. Voor Bergson betekende tijd net een 'open einde': tijd is het continue verschijnen van nieuwheid, tijd is een manier van 'becoming', van 'emergentie', waarbij hetgene dat nieuw is meer betekent dan de som van de delen. Zonder die emergentie, zonder het feit dat uit het samengaan van bepaalde zaken iets volstrekt nieuws ontstaat, is er geen tijd. Die heroïsche benadering van tijd werd onder meer door Doreen

Massey genuanceerd. Bergson argumenteerde namelijk ook dat als tijd dan de dimensie van verandering betekende, dan was ruimte de dimensie van het status-quo, van de geslotenheid en van 'vervasting'. Massey aanvaardde deze benadering niet. Om tijd effectief 'open' te houden, moest ruimte gezien worden als de sfeer van de diversiteit en de particulariteit: van het bieden van mogelijkheden tot nieuwe combinaties. Massey stelt dan ook dat ruimte de sfeer is waar verschillende verhalen naast elkaar bestaan, met elkaar in contact en conflict komen, elkaar beïnvloeden, bevechten en eventueel ook samenkomen voor het creëren van volstrekt nieuwe dingen. Het is met andere woorden de plaats van radicale verandering. Tijd en ruimte zijn daarom onlosmakelijk met elkaar verbonden en moeten dan ook tegelijkertijd worden bekeken bij de analyse van sociale processen. Het heeft geen zin om tijd of ruimte te isoleren en bezig te zijn met slechts een van beiden.

De ritmes in de ruimte

Dat we tegelijk tijd en ruimte in de analyse van sociale processen moeten bekijken, argumenteert onder meer ook Nigel Thrift al geruime tijd. Samen met Don Parkes schreef een jonge Thrift aan het einde van jaren 1970 een reeks artikelen waarin hij op basis van de tijd-ruimtegeografie van Törsten Hägerstrand op zoek ging naar manieren om de constructie en werking van 'tijdruimtes' te beschrijven. Hägerstrand legde de basis voor een 'tijd-ruimte-geografie' door als uitgangspunt te nemen dat een persoon op eender welk moment in de tijd zich altijd ergens in de ruimte bevindt. Door die persoon te volgen, kon Hägerstrand dagpaden creëren met ontmoetingsplaatsen of 'stations' waar verschillende dagpaden samenkomen. Verder bakende hij ook verschillende beperkingen af die ervoor zorgen dat het tijdruimtegedrag van een persoon zich afspeelt binnen een bepaald 'prisma' in een 'tijdruimte-diorama'.

Terwijl Hägerstrand slechts één enkele vorm van tijd in rekening nam, namelijk de tijd onafhankelijk van de ruimte, begonnen Parkes en Thrift tijd en ruimte aan elkaar te koppelen. Om aan te tonen dat ook de introductie van nieuwe technologieën een tijd-ruimtelogica vertoont, had Hägerstrand zijn innovatie-diffusie proces voorgesteld. Het was die logica die Parkes en Thrift aangrepen om de ruimtelijke diffusie van 'Greenwich-time' in Groot-Brittannië aan te tonen. De analyse maakte meteen duidelijk dat de klok, die we nu allemaal kennen, zelf aanvankelijk slechts een beperkte geografie kende en dat er daarvoor andere vormen van tijdsometers aanwezig waren.

Tijd en ruimte zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden

In een tweede stap gingen Parkes en Thrift op zoek naar die andere tijdsometers. Deze ritmesecties van de ruimte, of de 'pacemakers' in hun woorden, zijn de verschillende 'klokken' die in de ruimte bestaan, pulsen geven en daarmee ritme en een bepaalde ruimte creëren. Parkes en Thrift ontdekten zo bijvoorbeeld het belang van de introductie en het ritme van de straatverlichting. Straatverlichting is zelf slechts beperkt tot bepaalde delen van de wereld en heeft tot een expansie van de ritmes van de dag in de nacht geleid. Bovendien heeft het op zichzelf

een nieuwe wereld gecreëerd.

Elke tijdruimte heeft zijn eigen heersende kadans en om in de tijdruimte opgenomen te worden moet een persoon worden getraind in die kadans, zo gingen Parkes en Thrift verder. Het voorbeeld van de 'tijdruimte' van een kantoor is erg sprekend. Elk kantoor is een 'timed space' met een specifieke kadans. In een bepaald kantoor kan het er bijvoorbeeld als volgt aan toe gaan: in alle vroegte arriveert de poetsploeg, wat later stromen werknemers toe, wordt er koffie gezet, verdwijnt de poetsploeg, wordt gemord over laatkomers, worden bepaalde plaatsen achter computerschermen ingenomen, komt de postbode aan, gaan bepaalde mensen samen enkele minuten ontspannen bij een sigaretje (aan de voordeur), wordt op een bepaald uur geluncht in een eetruimte en zo verder tot 's avonds meer en meer mensen het gebouw verlaten, de nachtwaker deuren en ramen controleert en de verlichting dooft. De volgende dag gebeurt alles ongeveer op dezelfde manier, op dezelfde plaats, met dezelfde kadans. Een plotse 'marker', zoals een onverwachte meeting, een uitlopende koffiepauze, kan die ritmes in de war brengen. Sommige werknemers krijgen hun werk niet meer gedaan die dag en nemen een deel mee naar huis. Op dat moment verplaatst de 'tijdruimte' van het kantoor zich in de ruimte en in de tijd, mee richting trein, richting fiets, en richting keukentafel. Op die manier komt de 'tijdruimte' van het kantoor in contact met de 'tijdruimte' van het wonen. En dat kan probleemloos gebeuren maar ook tot conflicten, afspraken en nieuwe ritmes leiden.

Die analyse heeft nog niets aan kracht ingeboet. Door de interactie tussen verschillende tijdruimtes, in de ruimte, moeten ritmes aangepast worden. De diversiteit aan en de botsingen tussen tijdruimtes vormen daarom de basis van verandering. Die ritmes zijn sociaal geconstrueerde vormen van tijdruimtegedrag. Zoals verschillende voorbeelden in het themanummer aantonen, zijn de botsingen tussen tijdruimtes niet zonder gevolg. Collectieve ritmes vereenvoudigen de keuzes van mensen, ze vormen patronen waarlangs het handelen wordt gestructureerd. Die collectiviteit van de tijd maakt echter langs de andere kant ook weer dat de tijd wordt gesloten. Collectieve ritmes creëren op zich geen vernieuwing. Een aantal bijdragen in dit themanummer tonen dan ook aan dat de ruimtelijkheid van collectieve ritmes mensen dwingt tot het creatief omspringen met die ritmes, met het vinden van nieuwe variaties op die ritmes.

De auteurs

In voorliggende Agora gaan we aan de slag met deze benadering van tijd en ruimte. Verschillende auteurs belichten elk een deel van dit complexe verhaal. De basislijn voor het themanummer situeert zich rond de gespannen verhouding tussen collectieve ritmes, individuele flexibiliteit en de rol van de ruimte. In een eerste artikel beargumenteert Ignace Glorieux dat collectieve vormen van tijdsordening zowel nadelen als voordelen hebben. Wanneer iedereen op dezelfde plaats moet zijn op hetzelfde moment krijg je filevorming, een pertinent nadeel van collectivisering. Voordelig is dan weer de creatie van collectieve vormen van rust. De constante druk richting meer collectivisering langs de ene kant en meer flexibilisering langs de andere doet Glorieux daarom pleiten voor een omvattend tijdbeleid, dat zich coördinerend zou moeten opstellen ten opzichte van andere beleidsdomeinen. In een tweede artikel betoogt Tijs Neutens dat dagelijkse mobiliteit momenteel vastloopt omwille van een te starre tijdsordening. Op basis van zijn studie naar de bereikbaarheid van openbare diensten toont hij aan dat de afstand tussen woonplaats en locatie van die diensten niet in eerste instantie voor problemen zorgt, maar vooral de openingsuren van die diensten, die niet overeenkomen met het tijdruimtepad dat mensen afleggen. Het brengt hem meteen tot de conclusie dat bereikbaarheidsonderzoek in de ruimtelijke wetenschappen de factor tijd steevast over het hoofd ziet. Bovendien moet bereikbaarheid meer begrepen worden vanuit de manier waarop mensen verschillende activiteiten aan elkaar koppelen.

Elke tijdruimte heeft zijn eigen kadans

De spanning tussen collectieve tijdsordening en flexibiliteit wordt verder uitgewerkt in twee artikels die de tijdruimte-ritmes van de levenscarrière van personen bestuderen. David Knight toont aan dat volwassenheid niet zozeer een kwestie is van een bepaalde leeftijd bereikt te hebben, maar vooral van op een overtuigende manier de rol van volwassene te spelen. Het proces van volwassen worden, ontrolt zich volgens de ritmische opeenvolging van bepaalde gedragingen die passend zijn bij een bepaalde leeftijd. Zijn benadering helpt om de stereotiepen die over verschillende huisvestingsvormen in Groot-Brit-

tannië worden gereproduceerd, beter te begrijpen. Het proces van onafhankelijk wonen is een belangrijk deel van het volwassen worden. Het huren van een woning vormt daarbij een tussenstap naar een meer ontwikkelde volwassenheid, waarin een eigen woning wordt gekocht. Huren is een tijdelijk fenomeen, en de maatschappij zet daaromtrent een imaginaire deadline rond dertig jaar. Meer en meer mensen blijken echter niet meer aan die norm te kunnen voldoen.

In haar bijdrage focust Katrien Slegers op haar beurt op hetzelfde proces van gezinsvorming dat zij ziet als een traject doorheen tijd en ruimte. Bij het vormen van een gezin komen verschillende trajecten van de leden binnen verschillende levenssferen samen en leiden tot bepaalde verhuisbeslissingen. De trajecten die mensen zo afleggen tussen het moment dat ze de ouders verlaten en aan kinderen beginnen, worden door de auteur onderzocht. Gentrificatie en suburbanisatie worden op die manier aan elkaar gelinkt op basis van de levenstrajecten van dezelfde mensen. Uit het artikel van Slegers blijkt nog dat de woondroom van jonge gezinnen vaak wordt verbogen door de woonrealiteit. Vooruitschuiven in de tijd of ternauwernood de standaarden verlagen, lijken de woonstrategieën van meer en meer jonge Belgische huishoudens.

De individuele levenscarrière en de relatie met een veranderende maatschappij komen ook naar voren in het artikel van Tim Cassiers. Hij introduceert de nieuwe longitudinale databank DESTINY die het mogelijk maakt de sociale klassepositie van individuen in België te volgen doorheen tijd en ruimte. Het longitudinale aspect van de gegevens maakt het mogelijk de individuele positie binnen de levenscarrière en de evolutie van een ruimere maatschappij te linken. Gepensioneerden slagen er dan ook vaak niet meer in om hun relatieve levensstandaard te behouden. Bovendien toont de auteur ook het effect aan van de verschillende startposities voor mensen aan het begin van hun levenscarrière.

Gijsbert Hoogendoorn behandelt in zijn bijdrage ritmes over de verschillende seizoenen heen. Op basis van een onderzoek naar tweede verblijven in Zuid-Afrika komt hij tot de conclusie dat die tweede verblijven gelokaliseerd zijn in verschillende soorten dorpen. Sommige bevinden zich vlakbij een grote stad en worden elk weekend druk bezocht. Andere liggen verder van de grote steden en hun ritmes zijn dan ook eerder gekoppeld aan de grote vakanties. Nog een ander ritme kan gevonden worden bij arme arbeidsmigranten. Omdat zij misschien wel het grootste deel van hun leven doorbrengen in een tweede verblijf in de stad, en misschien maar één keer per jaar terugkeren naar hun huis in hun geboortedorp, betekent dit duidelijk iets anders voor die dorpen dan de weekendjes of de weekjes ertussenuit voor de stedelijke elite.

Kris Oosting onderzoekt in zijn artikel de mogelijkheden voor planning om met 'tijd' aan de slag te gaan. Op basis van voorbeelden uit Almelo en Groningen bekritiseert hij een vorm van planning die veel meer rekening houdt met de ruimte dan met de tijd. Concreet geeft hij in zijn artikel aan waarom stedelijke ruimtes in de 'tussentijd', de tijd tussen twee meer permanente vormen van gebruik, niet tijdelijk aan stedelingen kunnen gegeven worden. Wat gebeurt er als een braakliggend terrein tijdelijk in gebruik genomen kan worden? Wat gebeurt er als de tussenruimte zo lang gebruikt wordt dat ze permanent wordt? Wat

gebeurt er, in andere woorden, als de wisselwerking tussen tijd en ruimte serieus wordt genomen van bij de eerste planningsfase? In het slotartikel betoogt Robert Hassan dat collectieve ritmes in gevaar zijn door de opkomst van de netwerktijd. In zijn bijdrage toont hij aan dat de klok in de Westerse wereld vanaf de eerste industrialisering op sneltreintempo een centrale plaats heeft gekregen in de maatschappelijke organisatie. Sociale ritmes hebben zich afgesteld op de eenvoudige en wiskundige tijdsbenadering van de klok. Een tijd zonder versnellingen, zonder verrassingen en daardoor ook een remmend effect. Hassan waarschuwt dan ook voor de 'netwerktijd' die de bestaande sociale ritmes aantast. Een maatschappij die zich meer en meer rond de technologie van het netwerk van internet, mobiele telefoon en GPS organiseert, verliest het dwingende ritme van de klok. Werk en ontspanning raken meer en meer verweven met mekaar en er blijven geen rustpunten meer over.

Bruno Meeus (bruno.meeus@ees.kuleuven.be), Nick Schuermans en Karolien Vermeiren zijn als doctoraatsstudent verbonden aan de onderzoeksgroep Aard- en Omgevingswetenschappen van de KULeuven. Alle drie zijn ze ook redacteur van Agora.

Literatuurselectie

- Cwerner, S. (2001) The times of migration, *Journal of Ethnic and Migration Studies* 27, 1: 7-36.
- Edensor, T. (2006) Reconsidering national temporalities: institutional times, everyday routines, serial spaces and synchronicities, *European Journal of Social Theory* 9, 4: 525-545.
- Hägerstrand, T. (1970) What about people in regional science? *Pap. Reg. Sci. Ass.* 24, 53-56.
- Massey, D. (1992) Politics and Space/Time, *New Left Review* I, 196: 65-84.
- Massey, D. (1999) Space-Time, 'Science' and the Relationship between Physical Geography and Human Geography. *Transactions of the Institute of British Geographers, New Series* 24, 3: 261-276
- Massey, D (2005) *For Space*. Sage, London.
- Parkes, D. & Thrift, N. (1980) *Times, Spaces and Places: A Chronogeographic Perspective*. John Wiley & Sons Ltd, New York.
- Parkes, D. & Thrift, N. (1979) Time Spacemakers and Entrainment, *Transactions of the Institute of British Geographers, New Series* 4, 3: 353-372.
- Schivelbusch, W. (1986) *The Railway Journey: The Industrialization of Time and Space in the Nineteenth Century*. The University of California Press: Berkeley, CA, 1986.
- Thrift, N. & May, J. (2001) *Timespace. Geographies of temporality*. Routledge, New York.

Uitdagingen voor een tijdsbeleid

AUTEUR Ignace Glorieux

FOTOGRAFIE Bruno Meeus en Nick Schuermans

Het bewustzijn dat tijdsbesteding en tijdsordening maatschappelijke problemen zijn en dus ook beleidsproblemen, is de afgelopen jaren sterk toegenomen. Deze erkenning van de tijdsproblematiek als een beleidsdomein betekent echter niet dat we al ver staan in het ontwikkelen van een tijdsbeleid.

In de loop van het moderniseringsproces trad een steeds verder gaande ruimtelijke en temporele differentiatie op tussen verschillende aspecten van ons dagelijks leven. Met de industrialisering kwam er eerst een scherpe scheiding tussen de woon- en werkplaats en werd de arbeid georganiseerd in strikt afgebakende tijdsperiodes. Later werden ondermeer ook de opvoeding van kinderen, de zorg voor zieken en ouderen, de verdeling van goederen en diensten en de vrijetijdsbesteding steeds meer losgeweekt uit de lokale leefomgeving.

Naast een eigen plaats kregen deze facetten van het dagelijks leven ook vaak welbepaalde tijdsbestekken toegemeten, onder de vorm van bijvoorbeeld schooltijden, openingstijden, vakantieperiodes en zorgverlof. Hedendaagse tijdsproblemen zijn vaak een gevolg van de gebrekkige afstemming van die gedifferentieerde levenssferen. De kinderen komen van school als de ouders nog op het werk zijn. De winkels sluiten als de werkdag eindigt. De wegen zijn overvol op piekuren en 's nachts klagen we over nachtlawaai rond luchthavens. We vinden geen opvang overdag voor een ziek kind en geraken niet in het postkantoor om een aangetekende brief op te halen.

Klachten over tijd zijn dan ook alomtegenwoordig. We hebben het veel te druk. We hebben geen tijd meer voor elkaar. We werken te hard. We lopen vast in het verkeer. Een tijdsbeleid dat deze hedendaagse tijdproblemen wil verhelpen moet noodzakelijkerwijze een coördinerend beleid zijn dat quasi alle andere beleidsdomeinen overkoepelt. Dat maakt tijdsbeleid bijzonder complex, precies omdat die verschillende levenssferen en beleidsdomeinen vanuit vaak heel verschillende logica's gestuurd worden. Dat is precies de essentie van sociale

differentiatie. De school organiseert de schooltijd op basis van pedagogische overwegingen, een ondernemer denkt in termen van economisch rendement en moeders willen levenskwaliteit. Een goede tijdsordening moet deze uiteenlopende verzuchtingen verzoenen en er voor zorgen dat de ritmes van verschillende interdependente levenssferen optimaal op elkaar afgestemd worden. Om de tijdsordening te optimaliseren moeten we zicht hebben op de fricties en problemen verbonden met de actuele tijdsorde. We durven gerust stellen dat we op dat vlak niet altijd goed geïnformeerd zijn.

Tijdsbeleid moet noodzakelijkerwijze een coördinerend beleid zijn

Om een goed tijdsbeleid te voeren hebben we indicatoren nodig over hoe mensen zich gedragen in het dagelijkse leven. Tijdsbudgetonderzoek is uitermate geschikt voor het verzamelen van dergelijke gegevens. De onderzoeksgroep TOR van de Vrije Universiteit Brussel voerde in 1999 en 2004 twee grootschalige tijdsbudgetonderzoeken uit. Hiervoor hielden respectievelijk 1533 (in 1999) en 1780 (in 2004) volwassen Vlamingen gedurende zeven opeenvolgende dagen nauwkeurig hun tijdsbesteding bij in een dagboekje. Deze tijdsbestedingstudies bieden een schat aan gegevens die de afgelopen jaren geanalyseerd werden voor heel verschillende onderzoeks- en beleidsdoeleinden. De belangrijkste analyses zijn gebundeld in het boek 'De 24 uur van Vlaanderen: het dagelijkse leven van minuut tot minuut'. Hierin worden een aantal hedendaagse maatschappelijke ontwikkelingen en problematieken geschetst die als uitdagingen kunnen beschouwd worden voor een toekomstig tijdsbeleid. In deze bijdrage vatten we de belangrijkste conclusies en tendensen uit deze studie samen. We zijn hierin vrij selectief en behandelen vier centrale thema's: de onevenwichtige opbouw van onze levensloop, de ongelijke

"De drukte in een Parijs' park" op zondag

verdeling van de tijdsbesteding van mannen en vrouwen, de opmerkelijke verschillen tussen tijdsrijken en tijdsarmen en het belang van collectieve ritmen in een samenleving. Onze bedenkingen bij deze thema's zijn vaak normatief. De lezer die over de onderbouw van deze bedenkingen wil oordelen, de analyses grondig wil doornemen of literatuurverwijzingen wil, moet het boek raadplegen. Achteraan dit essay staan enkele referenties om geïnteresseerden verder te helpen.

Voor een ontspanning van de levensloop

De tijdsdruk waarover vandaag zo veel geklaagd wordt, blijkt in grote mate een sterk leeftijdsgebonden probleem. We hebben het vooral druk tussen ons 25ste en 50ste levensjaar. Alles wijst er op dat we steeds meer evolueren naar een levensloop waarin alle drukte samengeperst wordt op 25 jaar van ons leven. De fase van de onbezorgde jeugd wordt steeds verder uitgerekt. Men studeert langer, krijgt later kinderen, stelt het aangaan van duurzame relaties uit, woont langer thuis, ... en men treedt steeds vroeger uit de arbeidsmarkt. Zeker wat betaalde arbeid betreft, stellen we een steeds grotere concentratie vast in een welafgebakende, korte periode van de levenscyclus. We werken veruit het hardst tussen 25 en 40 jaar: dan zijn de activiteitsgraad en de arbeidstijd het hoogst. Boven de 55 zijn werkende mannen en vrouwen een minderheid geworden.

Samengebalde loopbanen zijn nefast voor de levenskwaliteit van individuen. Tussen 25 en 50 jaar worden de verantwoordelijkheden opgestapeld: hard werken voor de carrière en het afbetalen van de woning, het uitbouwen van een gezin, de zorg voor kinderen, het opbouwen en onderhouden van sociale contacten, Carrières worden gemaakt tussen 25 en 40 en voor wie dan de boot mist is het weinig waarschijnlijk dat dit nog rechtgezet wordt. En eens de 50 voorbij wordt men soms al afgeschreven. De 'hardwerkende Vlaming' die het super druk heeft en van hot naar her spurt heeft in belangrijke

mate een probleem van een slecht opgebouwde levensloop. Het is dan ook noodzakelijk om grondig werk te maken van een meer flexibele levenscyclus waarbij arbeid, zorg, ontspanning, studie, ... beter gespreid worden over de levensloop. Er moeten reële kansen geboden worden om levenslang te leren, om diploma's te halen op latere leeftijd, om tijdelijk uit het arbeidsproces te stappen zonder dat dit de verdere loopbaan te sterk hypothekeert, Er zou een meer evenwichtige verdeling moeten komen van de werk-, zorg-, leer- en vrije tijd over de levensloop.

Deeltijds werk voor mannen

Samengebalde en rigide loopbanen zijn ook nadelig voor de gelijke kansen van mannen en vrouwen op de arbeidsmarkt. Het feit dat arbeidscarrières gemaakt worden tussen 25 en 40 is immers erg nadelig voor vrouwen die in deze periode in vele gevallen moeder worden. De dubbele verantwoordelijkheid van vrouwen leidt ertoe dat ze hun arbeidsmarktparticipatie bijstellen naargelang de noden van het gezin, terwijl mannen dat nauwelijks of niet doen. Dat blijkt duidelijk uit de tijdsbestedingsdata. Vrouwen tussen 25 en 40, wanneer hun kinderen jong zijn en de mannen aan hun carrières bouwen, werken gemiddeld minder lang dan mannen van dezelfde leeftijd. Boven de 40, als de gezinslast wat lichter wordt, komt er weer meer tijd vrij voor betaald werk en neemt de gemiddelde werktijd bij vrouwen weer toe. Vandaag is dat echter veel te laat: de prijzen op de arbeidsmarkt worden op jongere leeftijd uitgedeeld.

De ongelijke verdeling van het betaalde werk tussen mannen en vrouwen wijst er op dat de traditionele, gegenderde rollenverdeling nog altijd geldt. Deze traditionele verdeling van het werk vinden we ook weerspiegeld in de ongelijke verdeling van de gezinsarbeid. Vrouwen besteden nog altijd bijna dubbel zoveel tijd aan huishoudelijk werk en kindercare dan mannen. Vrouwen hebben dan ook veel minder

vrije tijd per week dan mannen. Het is duidelijk dat vrouwen hun emancipatie duur betalen. Niet alleen hun grotere arbeidslast, maar vooral ook omdat ze hun betaald werk moeten afstemmen op hun verantwoordelijkheden als huisvrouw en moeder, bezorgt hen een hogere tijdsdruk dan mannen. Bij mannen primeert de arbeidsrol nog altijd boven de gezinsrol, hedendaagse vrouwen worden geconfronteerd met conflicterende rollen en een dubbelzinnig cultureel mandaat dat voor hen veel geregeld, afstemming en kopzorgen meebrengt. Vanuit het perspectief van gelijke kansen, lijkt het ons aberrant dat een groot deel van de vrouwen deeltijds werkt, terwijl de meeste mannen voltijds werken. Het lijkt ons bijzonder zinvol na te gaan welke maatregelen genomen kunnen worden om het deeltijds werk bij mannen te stimuleren. Meer deeltijds werk bij mannen zou de gelijkheid tussen mannen en vrouwen op de arbeidsmarkt ongetwijfeld ten goede komen en zou wellicht ook positieve gevolgen hebben op de verdeling van het werk binnen de gezinnen.

Het discours rond temporele flexibiliteit en de 24-uren economie is naast de kwestie

Het is echter niet evident om bepaalde bevolkingsgroepen te motiveren om deeltijds te gaan werken. Ondanks de populariteit van het onthaastingsdiscours stellen we vast dat bepaalde categorieën erg veel werken. De lange werktijden vinden we vooral bij mannelijke hogeschoolden en zelfstandigen, mannen met een sterke intrinsieke arbeidsoriëntatie. Het is dan ook weinig waarschijnlijk dat deze bevolkingsgroep tot deeltijds werk is te bewegen, althans niet in de periode waarin zij hun carrières uitbouwen en consolideren. Het is deze groep van hardlopers die topposities inneemt en mede daardoor een cultuur in stand houdt waarin het onmogelijk geacht wordt leidinggevende en verantwoordelijke functies uit te oefenen zonder lange werkuren te presteren. Deze machocultuur legt een cordon sanitaire rond leidinggevende functies, waardoor vrouwen zelden de top bereiken. Onder meer om te voorkomen dat deeltijds werk arbeidsloopbanen hypothekeert, om mannen en vrouwen in gelijke mate tot deeltijds werk te bewegen en om deeltijds werk ook bij hogeschoolden en in topfuncties te stimuleren, is er nood aan een algemeen beleid voor deeltijds werk.

Tijdsrijken en tijdsarmen

Het is heel opvallend dat we de cultuur van de drukte ook terugvinden in de vrijetijdssfeer. Ook daar zien we een groep die heel druk bezig is. Zij kijken minder televisie, maar zijn meer bezig met de nieuwe informatie- en communicatietechnologie. Ze doen meer aan sport, gaan meer uit en participeren meer aan cultuur. Ze zijn bovendien actiever in sociale netwerken en verbinden de recreatieve tijd met het leggen van sociale contacten. Het is een groep van hoger opgeleiden die relatief hard werken combineert met een erg actief, gevarieerd vrijetijdspatroon. Ze combineren een goed inkomen met een brede interesse en gebruiken hun geld en vaardigheden om op diverse vlakken actief bezig te zijn. Het is dezelfde groep van hoger opgeleiden en betere

verdieners die het meeste tijdsdruk rapporteert, deels omdat ze langere uren werken, maar ook omdat ze een drukker vrijetijdsbestedingspatroon hebben. Aan de andere kant van het spectrum zien we een groep met relatief veel tijd, vaak niet arbeidsactief, minder kapitaalkrachtig en vooral relatief laag geschoold. Deze groep participeert veel minder aan cultuur, stelt minder verschillende recreatieve activiteiten per week, is meer alleen en meer binnenshuis tijdens de vrije tijd. Ze hebben een veel rustiger leven en een monotoner vrijetijdsbestedingspatroon. Het is die groep die een groot deel van de vrije tijd voor de televisie doorbrengt.

Er zijn verschillende indicatoren die erop wijzen dat er in onze samenleving een tweedeling groeit tussen tijdsrijken en tijdsarmen. De eerste groep heeft relatief veel tijd maar beschikt in mindere mate over materiële middelen en vooral ook culturele competenties en heeft dan ook minder alternatieven om deze beschikbare tijd in te vullen. De tweede groep beschikt over relatief weinig tijd, maar heeft veel meer middelen – zowel materieel als cultureel – om deze relatief schaarse tijd op een gevarieerde manier te besteden. Het is gevaarlijk een waardeoordeel te vellen door te stellen dat de recreatieve tijd van de tijdsrijken monotoner en armer is dan die van de tijdsarmen. Zijn het immers niet de tijdsarmen die luidop klagen over hun drukke levensstijl en hardop dromen van onthaasten? Hun verzuchting naar onthaasten is misschien gemeend, maar het lijkt ons weinig waarschijnlijk dat die groep graag afstand neemt van de drukke levensstijl die hen onderscheidt en status verleent. Het is ook gevaarlijk om het langzame leven van de tijdsrijken te romantiseren. Het is immers erg waarschijnlijk dat ze over minder middelen beschikken om te participeren aan de bredere samenleving. Onze analyses lijken uit te wijzen dat sociale participatie een element is van een algemeen actief en sociaal tijdsbestedingspatroon. In de mate dat er inderdaad sprake is van een 'spill over' waarbij het ene engagement het andere aanwakkert, dan is de vrije tijd misschien de levenssfeer bij uitstek om dit maatschappelijk engagement aan te steken, de sociale betrokkenheid van bepaalde groepen te activeren en de dualisering in de samenleving tegen te gaan.

Collectieve ritmen bewaren

Onze analyses over tijdsdruk wijzen uit dat tijdsdruk in grote mate een gevolg is van afstemmingsproblemen. Naarmate we meer participeren aan verschillende levenssferen, die eisen stellen en tijd opeisen, wordt het ook moeilijker om aan al die eisen te voldoen. Dat is zeker zo in een samenleving zonder duidelijke normen die richting geven bij het stellen van prioriteiten. Wie meer keuzes, meer mogelijkheden en meer ambities heeft – zoals hoger opgeleiden en financieel draagkrachtigen – ervaart meer tijdsdruk. Ook sociale contacten leiden tot tijdsdruk omdat ze coördinatie en afstemming vereisen. Collectieve ritmes zijn een eeuwoude instelling die de tijdsdruk verlichten. Normen die stellen wanneer we iets moeten doen, beperken de keuzevrijheid maar verlichten tegelijk de druk. Sommigen brengen het hedendaagse geklaag over tijdsdruk dan ook in verband met de teloorgang van collectieve ritmen. De toegenomen flexibiliteit en de snelle opmars van de 24-uren samenleving zwengelen het tijdsgebrek aan.

Onze analyses geven duidelijk aan dat het discours rond temporele flexibiliteit en de 24-uren economie naast de kwestie is. Er wordt

Desolaatheid van de Antwerpse Meir op zaterdagochtend voor openingstijd

vandaag minder op afwijkende tijden gewerkt dan op het einde van de jaren '60 en '80. Wellicht hebben mensen nog nooit zo massaal in collectief duidelijk afgebakende tijdsbestekken gewerkt als vandaag. Avondwerk, nachtwerk, weekendwerk, ... het blijft uitzonderlijk en dat is een goede zaak. Een collectief arbeidsritme is fundamenteel voor het samenleven van mensen. Niet alleen voor het organiseren van de arbeid is samen werken belangrijk, er is ook nood aan collectieve momenten van rust, waarop mensen elkaar kunnen ontmoeten en samen dingen kunnen organiseren buiten de arbeidssfeer. Collectieve momenten ook waarop een atmosfeer gecreëerd wordt die rust geeft. Dat mensen hier erg gevoelig voor zijn wordt ondermeer aangetoond door de discussies rond nachtvluchten.

Collectieve ritmes hebben echter ook nadelen. Als iedereen tegelijk werkt, kunnen we buiten de normale werkuren bijvoorbeeld niet meer winkelen, naar de bibliotheek, op café of op verzorging of bijstand rekenen. Elk collectief ritme drijft dan ook op de uitzonderingen. Het beleid moet er voor zorgen dat die uitzonderingen uitzonderlijk blijven, en dat is tot hiertoe aardig gelukt. Toch is waakzaamheid geboden. De druk om de openingsuren van winkels en diensten te versoepelen wordt de laatste jaren opgevoerd. Het lijkt ons echter geen goede zaak om aan die druk toe te geven. Niet alleen bestaat het gevaar dat collectieve ritmes aangetast worden, maar ook het versoepelen van de collectieve regels rond sluitingstijden en de timing van het werk, zal voor bepaalde bevolkingsgroepen nefaste gevolgen hebben. Uit onze gegevens blijkt dat bepaalde categorieën van de bevolking vaker op afwijkende tijden werken dan anderen. Het betreft vaak mensen met minder familiale verplichtingen, werkenden met een zwakkere arbeidsmarktpositie en zelfstandigen. We hebben geen enkele indicatie dat het werk op

afwijkende tijden voor deze categorieën momenteel echt problematisch is, maar een toename van de flexibiliteit zou wellicht vooral die groepen treffen. Werken op afwijkende tijden komt bepaalde bevolkingscategorieën goed uit, maar er zijn geen indicaties dat grote groepen werkenden zelf vragende partij zijn om het werk op afwijkende tijden uit te breiden.

Eén van de nadelen van collectieve ritmen is natuurlijk dat de transitietijden in grote mate synchroon verlopen met verkeerscongesties als gevolg. We geloven niet dat de oplossing van het fileprobleem gezocht moet worden in het afbouwen van het collectieve ritme van het werk. Het afbouwen van het collectieve arbeidsritme zal aanleiding geven tot nieuwe afstemmingsproblemen en aldus wellicht de tijdsdruk verder aanzwengelen. Ook thuiswerk lijkt niet de ideale oplossing. We stellen immers vast dat met thuiswerken de verplaatsingstijd niet afneemt. Dit komt vooral omdat men van thuis uit andere verplaatsingen gaat doen op de dag(en) die men thuis werkt. Oplossingen voor het probleem van de verkeerscongesties moeten volgens ons eerder gezocht worden in de verdere en betere uitbouw van het openbaar vervoer. Ook maatregelen die wonen en werken dichterbij brengen zijn wellicht heilzamer dan het afbouwen van collectieve ritmes voor het oplossen van het fileprobleem, het verhogen van de levenskwaliteit en het verlagen van de tijdsdruk.

Hoog tijd voor een tijdsbeleid

De onevenwichtige opbouw van de levensloop, de ongelijke verdeling van het werk tussen mannen en vrouwen, de dualisering tussen tijdsrijken en tijdsarmen en de complexe problematiek van collectieve ritmen zijn zeker niet de enige tijdsproblemen in onze hedendaagse samenleving. Ze komen wel prominent naar voor in analyses van tijdsbudgetgegevens en verschijnen ook vaak onder verschillende vormen in het publieke debat. Sommige aspecten ervan, zoals de eindeloopbaanproblematiek, staan in vele Europese landen op de beleidsagenda, maar van een meer globale, geïntegreerde aanpak van tijdsproblemen is nog lang geen sprake. De problemen zoals die zich nu voordoen zijn dan ook nog relatief nieuw en de kennis over hoe zo een geïntegreerd tijdsbeleid zou moeten gevoerd worden is nog vrij beperkt. Het lijkt ons echter hoog tijd om hierover grondig na te denken en te debatteren over de klijtlijnen voor een meer omvattend tijdsbeleid.

Ignace Glorieux (ignace.glorieux@vub.ac.be) is gewoon hoogleraar sociologie, voorzitter van de vakgroep Sociologie van de Vrije Universiteit Brussel en voert binnen de onderzoeksgroep TOR onderzoek uit naar tijdsordening en tijdsbesteding. Wie uitgebreid de gegevens van de tijdsbudgetstudies van TOR wil raadplegen kan terecht op www.tijdsonderzoek.be.

Literatuurselectie

Glorieux, Ignace; Koelet, Suzana; Mestdag, Inge; Minnen, Joeri; Moens, Maarten & Vandeweyer, Jessie (2006). *De 24 uur van Vlaanderen: Het dagelijkse leven van minuut tot minuut*. Leuven: Lannoo Campus.

Andere publicaties op basis van de TOR-tijdsbudgetstudies zijn te vinden op www.vub.ac.be/TOR

Tijd en bereikbaarheid

AUTEUR Tijs Neutens

FOTOGRAFIE Tijs Neutens

Welke temporele beleidsinstrumenten kunnen worden aangewend om de bereikbaarheid van voorzieningen en de stedelijke levenskwaliteit te verbeteren? En hoe kunnen de effecten hiervan worden ingeschat?

De evaring van tijdgebrek is een paradoxaal gegeven. Hoewel de technologische vooruitgang de mens in staat stelt om zich sneller te verplaatsen en allerhande activiteiten efficiënter uit te voeren, wordt het leven toch steeds gejaagder, met alle negatieve gevolgen vandien zoals stress, oververmoeidheid en 'burn-out'.

De strakke, collectieve tijdsordening die kenmerkend was voor onze westerse samenleving van de jaren '50 en '60 lijkt te zijn geërodeerd en plaats te maken voor geïndividualiseerde activiteitenpatronen. Empirisch onderzoek wijst op zowel meer variatie in individuele dagindelingen als meer tijdssoevereiniteit. Maar uiteraard is er nog steeds een sterke routinematigheid: we staan samen op en hebben gelijkaardige werktijden. De capaciteit en steriele tijdsordening van urbane systemen lijken vaak niet te kunnen beantwoorden aan de identieke of juist specifieke temporele noden van verschillende bevolkingsgroepen in onze maatschappij. Steeds vaker wordt er geklaagd over verkeerscongestie, vertragingen bij het openbaar vervoer, lange wachttijden aan loketten en kassa's, en (te) beperkte openingsuren van dienstencentra, kinderopvang, bibliotheken en winkels. Als gevolg van de veranderde ritmiek van dagdagelijkse activiteitenpatronen en de toegenomen tijdsdruk is in de afgelopen jaren binnen het transport- en ruimtelijke planningsbeleid het bewustzijn gegroeid dat het gebrek aan tijd geëvolueerd is tot een belangrijk maatschappelijk probleem dat vraagt om een aangepaste temporele planning.

Op naar een temporeel stedelijk beleid

Het stedelijk tijdsbeleid vond zijn oorsprong in Italië in het begin van de jaren '90. In het kader van een reeks bestuurlijke hervormingen werden

de Ufficio Tempi of stedelijke tijdskantoren in het leven geroepen. Deze kantoren hebben tot doel om de afstemming van verschillende tijdsordes binnen de stad te verbeteren en een klantgerichte dienstverlening te bewerkstelligen die rekening houdt met de levensloop van verschillende leefgroepen in de stad en hun verplaatsingspatronen. De Italiaanse aanpak kreeg navolging in tal van andere Europese landen, waaronder voornamelijk Nederland en Frankrijk, waar diverse lokale tijdsinitiatieven werden opgezet.

De tijdsordening van urbane systemen lijkt vaak niet te beantwoorden aan de noden van verschillende bevolkingsgroepen

De vaakst voorkomende initiatieven hebben betrekking op de flexibilisering van werktijden en het verruimen en/of herschikken van de openingsuren van openbare diensten en school- en kinderopvangfaciliteiten met als doel een betere coördinatie mogelijk te maken tussen betaalde arbeid, dienstgebruik en zorgtaken. Daarnaast werden ook tal van initiatieven opgezet die particulieren toelaten om allerlei huishoudelijke taken uit te besteden. Dergelijke initiatieven zijn in verschillende landen gekend onder uiteenlopende vormen zoals tijdsbanken, tijdwisselkantoren, dienstencheques etc. Naast het inperken van zwartwerk en het promoten van buurtdiensten en -banen, hebben deze systemen ook een gunstig effect op de levenskwaliteit van de burgers door het remediëren van potentiële tijdsconflicten. Andere tijdsinitiatieven trachten de toegankelijkheid en temporele beschikbaarheid van voorzieningen uit te breiden door middel van digitaliseringsoplossingen zoals het aanbieden van openbare dienstverlening via het internet of het online winkelen en

bankieren. Ten slotte zijn er ook heel wat initiatieven die een efficiënter tijdsgebruik mogelijk maken door het beïnvloeden van de ruimtelijke inrichting: het concentreren van winkels en diensten op knooppunten van het openbaar vervoer bijvoorbeeld, of de zogenaamde zorgboulevards die uiteenlopende zorgdiensten centraliseren.

Ondanks het brede arsenaal aan beleidsinstrumenten waarover de overheid beschikt om in te grijpen in de stedelijke tijdsordening, blijken er tot op heden slechts weinig empirische studies te bestaan die inzicht verschaffen in de effecten van een temporeel planningsbeleid op de bereikbaarheid van voorzieningen. Dit komt onder andere doordat de gangbare indicatoren van bereikbaarheid gericht zijn op het in kaart brengen van ruimtelijke factoren zoals de spreiding van voorzieningen en de densiteit van de transportinfrastructuur, zonder daarbij rekening te houden met belangrijke temporele aspecten: de tijdbeperkingen die mensen in het dagelijkse leven ondervinden, de beperkte openingsuren van voorzieningen of de tijdschema's van het openbaar vervoer. In het verdere verloop van dit artikel wordt uitgelegd hoe deze temporele factoren kunnen worden meegenomen in bereikbaarheidsanalyses door terug te grijpen naar concepten uit tijd-ruimte studies uit de jaren '60 en '70.

Activiteitenpatronen en bereikbaarheid

Mensen verplaatsen zich om deel te nemen aan activiteiten. Sommige activiteiten vinden slechts occasioneel plaats terwijl andere op regelmatige tijdstippen en vaste locaties plaatsvinden. Deze laatste categorie bestaat hoofdzakelijk uit activiteiten met een verplicht karakter zoals werk, onderwijs of het brengen en ophalen van kinderen. Dergelijke vaste activiteiten worden prioritair opgenomen bij het plannen van de dagindeling en op basis daarvan worden allerlei discretionaire activiteiten ingepland zoals bijvoorbeeld winkelen of recreatie. Terugkerende, verplichte activiteiten worden vaak uitgevoerd op sleutellocaties in het leven van een persoon, zoals de huis- of werklocatie, en bepalen in belangrijke mate de individuele actieruimte

en bijgevolg het aantal en de variëteit aan voorzieningen die kunnen worden bereikt.

Activiteitenpatronen – en dus ook de bereikbaarheid van voorzieningen – variëren van persoon tot persoon en zijn sterk gerelateerd aan sociaal-economische factoren zoals leeftijd, geslacht, opleiding, inkomen enz. Ook langetermijnbeslissingen, die meestal op het niveau van het huishouden worden genomen, zoals bijvoorbeeld de keuze van een woonplaats of de aankoop van een auto, oefenen een belangrijke invloed uit op waar en wanneer we activiteiten uitvoeren, met wie, voor hoelang en in welke volgorde.

Om inzicht te verwerven in de mate waarin de transportinfrastructuur en de ruimtelijke inrichting welbepaalde activiteitenpatronen mogelijk maken, werden in de wetenschappelijke literatuur talrijke bereikbaarheidsmaten gesuggereerd. Dergelijke indicatoren taxeren de mogelijkheden om deel te nemen aan activiteiten.

A-temporele methodologie

Bereikbaarheid wordt traditioneel geanalyseerd vanuit een puur ruimtelijk perspectief. Hierbij worden doorgaans administratieve zones (bv. postcodes of gemeenten) gebruikt waarvoor geaggregeerde gegevens beschikbaar zijn over het assortiment van aanwezige voorzieningen, het transportsysteem en de bevolkingsamenstelling. Zo kan bereikbaarheid bijvoorbeeld worden uitgedrukt als het aantal voorzieningen dat zich binnen een straal van 10 km vanaf het middelpunt van een welbepaalde zone bevindt. Dergelijke benadering veronderstelt dat alle inwoners en voorzieningen van een zone zijn geconcentreerd in het middelpunt van de desbetreffende zone en hun sociaal-economische karakteristieken worden gemiddeld. Een belangrijk nadeel daarvan is dat zonegebaseerde bereikbaarheidsindicatoren in belangrijke mate afhangen van de configuratie en het schaalniveau van het zoneringssysteem, in de wetenschappelijke literatuur gekend als het 'modifiable areal unit problem'. Bovendien negeert een dergelijke benadering intra-zonale verschillen en krijgen alle individuen woonachtig in eenzelfde gebied, hetzelfde bereikbaarheidsniveau toebedeeld, ongeacht hun activiteitenpatroon en temporele beperkingen.

Aan bovenstaande tekortkomingen kan deels tegemoet worden gekomen door bereikbaarheid te conceptualiseren vanuit individuele sleutellocaties waar mensen veel tijd doorbrengen zoals bijvoorbeeld de huis- of werklocatie. Bereikbaarheidsindicatoren van dit type zijn bijvoorbeeld het aantal voorzieningen –mogelijks gewogen volgens hun attractiviteit en/of afstand – dat zich binnen een welbepaalde reistijd van de woning bevindt.

Hoewel dergelijke indicatoren heel nuttig zijn gebleken in beleidsevaluaties van ruimtelijk-infrastructurele scenario's, zijn ze niet geschikt om temporele veranderingen in het voorzieningsaanbod te detecteren omwille van twee belangrijke gebreken.

Ten eerste houden ze geen rekening met het feit dat bereikbaarheid naast een ruimtelijke aangelegenheid ook een temporeel fenomeen is. Aangezien individuele tijdsindelingen gestructureerd zijn volgens welbepaalde temporele ritmes van verplichte activiteiten, kan het tijdsbudget voor verplaatsingen en het uitoefenen van discretionaire activiteiten aanzienlijk variëren gedurende de dag, van dag tot dag en

van persoon tot persoon. Daarenboven beperken de temporele regimes van stedelijke voorzieningen – die vaak parallel lopen met de werktijden van hun gebruikers – de tijdstippen waarop activiteiten kunnen worden uitgevoerd. In het licht van het stijgend aantal vrouwen op de Europese arbeidsmarkt en het daarmee gepaard gaande verval van het klassieke kostwinnersmodel, zijn dergelijke tijdsconflicten vaak het scherpst aanwezig bij tweeverdienersgezinnen – gezinnen met jonge kinderen in het bijzonder – die een voltijdse baan moeten trachten te combineren met het opvoeden van kinderen, huishoudelijke taken en vrijetijdsbesteding.

Ten tweede zijn mensen dynamisch en bezoeken ze verschillende plaatsen doorheen de dag. Vanuit elk van die plaatsen kunnen voorzieningen worden bereikt. Dit betekent dat bereikbaarheid niet eenvoudigweg kan worden ingeschat op basis van fysieke nabijheid ten opzichte van één enkele referentielocatie (zoals de woning of het middelpunt van een zone). Bereikbaarheid is eerder een zaak van connectiviteit; wat impliceert dat de toegang tot plaatsen sterk afhangt van de mate waarin het activiteitschema van een individu te rijmen valt met het ruimtelijke en temporele aanbod aan voorzieningen en stedelijke dienstverlening.

Tijdgeografie: oude wijn in nieuwe zakken

Een conceptueel kader dat rekening houdt met dergelijke connectiviteitsaspecten kan gevonden worden in tijdgeografie dat geïntroduceerd werd door de Zweedse geograaf Torsten Hägerstrand. Meer specifiek laat tijdgeografie toe om bereikbaarheid te conceptualiseren op basis van gedetailleerde waarnemingen van opeenvolgende activiteiten en verplaatsingsepisoden van individuen in plaats van referentielocaties of -zones. Voorbeelden van persoonsgebaseerde bereikbaarheidsindicatoren zijn het aantal voorzieningen die een persoon binnen de tijdsvensters tussen zijn/haar verplichte activiteiten kan bereiken of het aantal minuten die een persoon op een bepaald soort voorzieningen kan spenderen. Deze alternatieve benaderingswijze houdt expliciet rekening met de temporele aspecten van het verplaatsingsgedrag en de activiteitenpatronen van personen, alsook met de openingsuren van voorzieningen en de temporele beschikbaarheid van transportmogelijkheden zoals bijvoorbeeld de tijdsroosters van het openbaar vervoer. Hoewel het conceptualiseren van bereikbaarheid op basis van personen teruggaat tot tijdgeografische studies van de jaren '60 en '70, was het pas in het laatste decennium dat veel vooruitgang werd geboekt met betrekking tot het operationaliseren van dergelijke indicatoren. De vernieuwde aandacht voor tijdgeografie komt onder andere door de recente ontwikkelingen die zich hebben afgespeeld op het vlak van geografische informatiesystemen (GIS) en het beschikbaar worden van data over individueel verplaatsingsgedrag, vaak onder de vorm van activiteitendagboekjes.

In recent empirisch werk toonde ik aan dat persoonsgebaseerde bereikbaarheidsindicatoren op basis van tijdgeografie uiterst nuttig zijn om inzicht te verwerven in de sociale verschillen in toegang tot voorzieningen (in casu stadsdiensten) als gevolg van temporele beleidsinitiatieven. Hiertoe werden sociaal-economische gegevens van een steekproef van 2500 inwoners van de stad Gent gecombineerd met gegevens omtrent hun activiteiten en verplaatsingen zoals timing, duur,

volgorde, vervoersmiddel etc. Verder werden ook de openingsuren en locaties van de stadsdiensten in rekening gebracht en werden verplaatsingstijden van/naar deze diensten berekend op basis van data over het transportnetwerk in Gent. Voor elke inwoner in de steekproef werd dan op basis van verschillende indicatoren nagegaan hoe gemakkelijk hij/zij een welbepaalde dienst kan bereiken.

Bereikbaarheid is eerder een zaak van connectiviteit dan van fysieke nabijheid

Tenminste twee belangrijke bevindingen kunnen worden vermeld. Ten eerste werd aangetoond dat indicatoren op basis van tijdgeografie veel nauwkeurigere en conservatievere inzichten verschaffen in sociale (on)gelijkheid in toegang tot voorzieningen dan traditionele bereikbaarheidsindicatoren die enkel ruimtelijke aspecten in kaart brengen. Ten tweede werd vastgesteld dat de mate waarin een persoon een stadsdienst kan bereiken voornamelijk beïnvloed wordt door een temporele 'mismatch' van openingstijden en werktijden, terwijl ruimtelijke nabijheid slechts van ondergeschikt belang is. Met andere woorden, de toegang tot een stadsdienst lijkt sterker af te hangen van de plaats en timing van vaste activiteiten dan van de ligging van de huislocatie binnen de stad.

Ten slotte werd nagegaan in welke mate de bereikbaarheid van de Gentse stadsdiensten kon verbeterd worden door het veranderen van de openingsuren. In verscheidene potentiële scenario's van openingsuren werden daarbij telkens de 'winnaars' en 'verliezers' aangeduid.

Tijs Neutens (tijs.neutens@ugent.be) is een post-doctoraal onderzoeker aan de Universiteit Gent. Dit artikel is gebaseerd op zijn proefschrift "Space, time and accessibility: Analyzing human activities and travel possibilities from a time-geographic perspective", dat hij in januari 2010 verdedigde aan de Universiteit Gent.

Literatuurselectie

- Glorieux, I., Heyman, R., & Moens, M. (2007) Lessen voor een Belgisch tijdsbeleid. Een analyse van Europese initiatieven rond tijdsordening. In: DWTC-project AP/03/21. VUB, Brussel.
- Hägerstrand, T. (1970) What about people in regional science? Papers of the Regional Science Association, 24, pp. 7-21.
- Mückenberger, U., & Boulin, J.-Y. (2002) Times of the city: New ways of involving citizens. Concepts and Transformation, 7, pp. 73-91.
- Neutens, T., Schwanen, T., Witlox, F., & De Maeyer, P. (2010) Equity of urban service delivery: A comparison of different accessibility measures. Environment and Planning A, 42, pp. 1613-1635.
- Neutens, T., Schwanen, T., Witlox, F., & De Maeyer, P. (2010). Evaluating the temporal organization of public service provision using space-time accessibility analysis. Urban Geography, In druk.
- Schwanen, T., & De Jong, T. (2008). Exploring the juggling of responsibilities with space-time accessibility analysis. Urban Geography, 29, pp. 556-580.

Imaginaire deadlines en volwassenheid

AUTEUR David Knight

FOTOGRAFIE David Knight

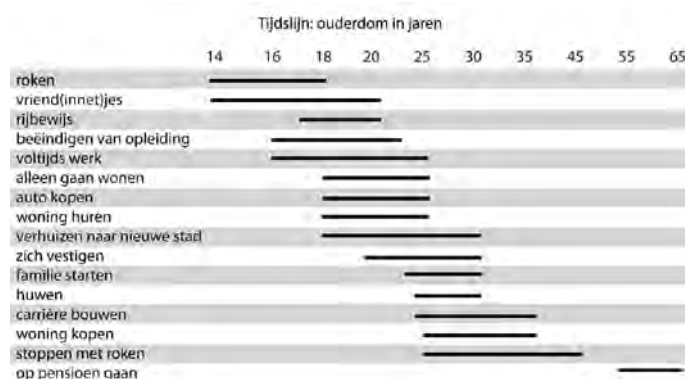
VERTALING David Bassens, Heidi Hanssens, Katrien Plasschaert,
Elien Van De Vijver, Stephanie Vervaeke

Volwassenheid wordt doorgaans als iets vanzelfsprekend beschouwd. Wanneer we een bepaalde leeftijd bereiken, mogen we gaan stemmen en hoeven we niet langer verantwoording af te leggen aan onze ouders. Het wordt echter steeds onduidelijker hoe volwassenen zich horen te gedragen en wat ze verwacht worden na te streven.

De invloed van maatschappelijke normen en waarden die vijftig jaar geleden in belangrijke mate de keuzes en het gedrag van individuen bepaalden, is vandaag de dag enorm afgenomen. Mensen leven nu volgens talloze levensstijlen, waardoor het haast onmogelijk is geworden om te bepalen hoe een 'normaal' leven – en dus ook volwassenheid – eruit zou moeten zien. Hoewel het eenvoudig is om kenmerken van een volwassen identiteit op te noemen – bijvoorbeeld een betaalde job, huwelijk en ouderschap – is het moeilijk om aan te geven welk kenmerk het meest bepalend is. Het is bovendien ook moeilijker geworden om alle kenmerken die we associëren met volwassenheid tegelijk te verwezenlijken. Vaak gaat het om zaken die onderling niet eenvoudig te combineren zijn, zoals het hebben van een gezin en tegelijk vol voor je carrière gaan. Het probleem rond volwassenheid in de 21e eeuw heeft dan ook minder te maken met een gebrek aan objectieve criteria, maar veeleer met de moeilijkheid om een overtuigende rol van volwassenheid neer te zetten. Erving Goffman vergeleek het dagelijkse gedrag van mensen met acteren en het creëren van bepaalde impressies. Dit geldt ook voor volwassenheid: volwassenheid draait hoofdzakelijk rond het hoog houden van een bepaalde sociale status. Deze toestand wordt niet zozeer gedefinieerd in termen van leeftijd, als wel in termen van sociale eigenschappen. Cruciaal hierbij is de mate waarin we voldoen aan het beeld dat anderen hebben over volwassenheid en waaraan individuen zich wensen te spiegelen.

Volwassenheid in de 21e eeuw

In mijn onderzoek peilde ik naar de manieren waarop Britten zichzelf zien als volwassene. Daaruit bleek duidelijk dat de meesten een min of meer gelijkaardig beeld hebben van wat volwassenheid inhoudt. In een 'normale' levensloop stoppen mensen op hun twintigste met studeren, om dan gedurende een lange periode een betaalde baan uit te oefenen. Eventueel kan deze langere periode wel onderbroken worden door enkele kortere periodes waarin ze hun kinderen opvoeden. Mensen trouwen of gaan ook een vaste relatie aan, kopen een woning en gaan op pensioen van zodra ze in aanmerking komen voor een pensioensuitkering. Een typische volwassene heeft bijgevolg zijn studies afgerond, werkt en heeft een eigen huis, partner en kinderen.

Typische leeftijd voor bepaalde activiteiten op basis van een survey van 300 passanten in een Britse winkelstraat

In mijn onderzoek kwam echter ook naar voren dat veel van de geïnterviewden zichzelf beschouwden als afwijkend van deze ideale norm. De meesten hadden al enkele perioden van werkloosheid gekend. Anderen hadden langer gestudeerd om zo meer kwalificaties te behalen en hun beroepsmogelijkheden te vergroten. Verschillenden hadden bovendien een relatiebreuk of scheiding achter de rug. Hierdoor hadden ze hun bezittingen moeten verdelen, waaronder ook hun woning.

De Britse Eerste Minister Margaret Thatcher viert the verkoop van de 12.000ste 'Right to Buy' sociale woning in 1980

Omwille van hun onzekere economische toekomst hadden velen er ook voor gekozen om hun kinderwens uit te stellen of zelfs helemaal geen kinderen te krijgen. Voor hen is 'volwassenheid' - gezien hun gezinssituatie, werkloosheid, gebrek aan kinderen of huurwoning - een problematisch concept. Hun toestand is vergelijkbaar met die van studenten, die minder vaak als volwassen worden beschouwd dan hun werkende leeftijdsgenoten. Dit is vooral omwille van hun financiële beperkingen en bijhorende afhankelijkheid van hun ouders, hun jeugdig gedrag en hun vrijetijdsbestedingen die nauwer aansluiten bij het studentenleven. In het algemeen blijkt het hebben van een eigen woning echter een cruciale rol te spelen bij het definiëren van volwassenheid: "Wanneer je geld verdient", zo zei de zevenentwintigjarige Paul, "wanneer je volwassen bent, dan koop je een huis".

Woningbezit in de 20e eeuw

In het begin van de 20ste eeuw was slechts één op de tien Britse huishoudens in het bezit van een eigen woning. Het merendeel van de bevolking huurde immers een huis van een private huseigenaar. In de loop der jaren kwam hier echter verandering in. Nieuwe huizen werden gekocht door de bewoners zelf, maar vooral door het plaatselijke stadsbestuur. Tot de jaren '70 bleven de meeste Britse huishoudens dan ook huurders, zij het nu van de lokale overheidsinstanties en niet langer van private eigenaars. Pas vanaf de jaren '70 maakten de huseigenaars voor het eerst de meerderheid van Britse bevolking uit en halverwege de jaren '80 was het bezitten van een eigen woning in het grootste deel van het land de norm geworden. Meer nog, tegen het einde van de jaren '80 was het huren van een woning van een private eigenaar enkel nog sociaal aanvaard voor bepaalde bevolkingsgroepen.

In de structureringstheorie van Giddens worden individuen gezien als ingebed in een voortdurend proces van zelfreflectie. Zij maken bepaalde keuzes en proberen op die manier een personage te creëren dat ze vervolgens voortdurend spiegelen aan anderen. In het geval van de Britse woningmarkt wordt het kopen van een eigen woning dus niet enkel ingegeven door de economische rationaliteit, maar ook door de positieve morele waarde die in de Britse samenleving met eigenaarschap wordt geassocieerd.

De snel stijgende vastgoedprijzen en de mondiale financiële crisis van de laatste jaren hebben er echter toe geleid dat het kopen van een

eigen woning voor veel mensen zo goed als onmogelijk is geworden. Sinds het midden van de jaren '90 is de kloof tussen het gemiddelde inkomen en de woningprijzen in het Verenigd Koninkrijk sterk toegenomen. Zo steeg tussen 2003 en 2008 de gemiddelde prijs voor een woning van 3.4 keer tot 5.1 keer het gemiddelde loon.

Verskillende factoren hebben bijgedragen tot de exponentiële groei van de vastgoedprijzen: (i) de overgrote meerderheid van de beschikbare woningen zijn in handen van de naoorlogse babyboom generatie; (ii) er is een tekort aan nieuwe huizen om de toenemende vraag op te vangen; en (iii) onder de regering Thatcher (1979-1990) werd het aanbod aan sociale woningen ernstig teruggeschoefd. Deze factoren, gecombineerd met de huidige jobonzekerheid en de studieschulden die veel studenten verplicht zijn aan te gaan nu de overheid veel minder in onderwijs investeert, maakt dat het voor de zogenaamde Y-generatie – de mensen geboren na 1970 – heel moeilijk en zelfs onmogelijk is geworden om een eigen huis te bezitten. Eén van de respondenten – een twintigjarige man – merkte teleurgesteld op dat hij tot de eerste generatie behoort die geen eigen huis meer kan betalen. Hij beseft echter niet dat de generatie van zijn ouders de allereerste was die wel massaal een huis kon kopen. Daarvoor was het bezitten van een eigen woning slechts weggelegd voor de kleine helft van de bevolking.

Het hebben van een eigen woning blijkt een cruciale rol te spelen bij het definiëren van volwassenheid.

De gebrekkige consument

Ondanks de relatief korte periode waarin huisbezit de algemene norm werd, heeft het in belangrijke mate de maatschappelijke visie op volwassenheid bepaald. Tijdens mijn onderzoek werd niet alleen duidelijk dat het bezitten van een eigen woning in het Verenigd Koninkrijk als 'standaard' wordt beschouwd, maar ook dat verschillende andere vormen van bewoning bestempeld worden als zijnde 'ongeschikt voor volwassenen'. Het concept van de 'gebrekkige consument' (*flawed consumer*) is hier dan ook bijzonder toepasselijk. Deze term werd geïntroduceerd door Zygmunt Bauman en verwijst naar een persoon die niet in staat is om producten of diensten aan te schaffen die als 'degelijk' worden beschouwd door de consumentengemeenschap. In het geval van een eigen woning gaat men ervan uit dat het niet beschikken over een eigen huis enkel kan toegeschreven worden aan een gebrek aan financiële middelen. Huren door werkende mensen wordt met andere woorden geassocieerd met armoede en marginale omstandigheden die niet verenigbaar zijn met het begrip van een degelijke 'thuis'. Het is enkel sociaal aanvaard voor studenten en jonge gezinnen. Dan nog wordt het uitsluitend gezien als een tijdelijke fase op de weg naar het kopen van een huis en niet als een woonkeuze op langere termijn.

Deze maatschappelijke perceptie is duidelijk voelbaar en wordt in vele gevallen ook expliciet uitgesproken. Veel van de geïnterviewde huurders deelden mee dat sommige vrienden en familieleden hen te oud vonden om in een huurwoning te wonen:

"Huren is gestigmatiseerd en dat vind ik absoluut verkeerd, maar toch is die negatieve stempel er als je ouder wordt. Velen zeggen: 'Je bedoelt dat je nog geen eigen huis hebt gekocht?' Het is allemaal een beetje studentikoos, en gedeeld, en smerig, en armoedig... Ik bedoel, dat is mijn indruk van wat mijn familieleden ervan denken."

– Abigail, vrouw, 27

Dit impliceert dat onze manier van wonen een aspect is van onze levensstijl waarop anderen zich baseren om een oordeel te vellen over hoe succesvol we de rol van volwassene opnemen in ons dagelijkse leven.

"Mijn familieleden bezitten bijna allemaal hun eigen huis. Zij denken waarschijnlijk dat huren een beetje minderwaardig is. Weet je, het wordt niet als succesvol aanzien. Het lijkt een beetje een goedkope oplossing. Het doel is om je eigen huis te bezitten."

– Abigail, vrouw, 27 jaar

Een bijkomend probleem is dat huurders zonder werk- en woonzekerheid op lange termijn ook minder vertrouwen hebben om een gezin

te stichten. De gangbare opvatting, zo bleek uit mijn interviews, is namelijk dat het gebrek aan continuïteit dat geassocieerd wordt met een huurwoning niet wenselijk is voor een gezin met kinderen. Als de verhuurder beslist om het huurcontract niet te vernieuwen, is de huurder immers verplicht te verhuizen. Het hebben van kinderen is echter eveneens een belangrijk bewijs van maturiteit en verantwoordelijkheid. Het ouderschap is een volwassen rol, net zoals deze van kostverdiener, huisbezitter en echtgenoot/echtgenote.

Dertig als imaginaire deadline?

Voor enkele geïnterviewden die de leeftijd van dertig naderden of bereikt hadden, bleek de taak om zich als volwassene te bewijzen niet eenvoudig. Dit is immers de leeftijd waarop zij of hun ouders wensten dat ze zich gesetteld hadden:

"Een van mijn zussen vindt dat ik nu oud genoeg geworden ben om me te settelen. De familie van mijn moeder bestaat uit landbouwers en hun zekerheid bestaat erin land en vastgoed te bezitten. Ze zien huren als iets onzekers. Ze denken waarschijnlijk dat ik me zou moeten settelen nu ik dertig ben geworden."

– Laura, vrouw, 30 jaar

‘Gesetteld zijn’ wil zeggen dat men geslaagd is volgens de standaarden van een normaal volwassen leven: een huis, een vaste job, en een gezin. De huurders die de leeftijd van dertig naderden, voelden duidelijk de maatschappelijke en familiale verwachtingen ten aanzien van hun leefsituatie:

“Mijn ouders zouden me liever zien werken in een goedbetaalde job met een maandelijkse afbetaling voor mijn woning. Ze denken in feite dat ik tijd aan het verspillen ben. Een huis kopen was het eerste dat mijn ouders moesten doen nadat ze waren getrouwd.”

– Abigail, vrouw, 27 jaar

Hoewel de respondenten geen uitdrukking gaven aan een gevoel van persoonlijk falen, gaven ze in hun verhalen toch te kennen dat het normale leven dat ze geacht worden te leiden volgens de maatschappij en hun ouders tegenwoordig niet makkelijk te bereiken is op hun leeftijd. Ook is het niet eenvoudig te voldoen aan de tegenstrijdige verwachtingen die worden opgelegd aan volwassenen van hun leeftijd. Het is duidelijk dat de omstandigheden waarin we leven zijn veranderd en nog steeds verder evolueren.

Toekomstperspectieven

De meerderheid van mijn respondenten vond van zichzelf dat hij of zij niet voldeed aan de normatieve verwachtingen van de maatschappij. Ze hadden hiervoor in hun ogen echter wel legitieme redenen zoals een slechte gezondheid, bijkomende studies, een uitzichtloze werksituatie of een echtscheiding. Bovendien verwachtten velen onder hen dat er in de toekomst steeds meer mensen in eenzelfde situatie zullen terecht komen: meer uitzonderingen op de ‘ouderwetse’ levenswijze, meer volwassenen zonder carrière, zonder kinderen of zonder permanente verblijfplaats.

Dertig lijkt een deadline in het leven, een moment waarop het welslagen of mislukken als volwassene zal worden getoetst.

Deze mensen waren tot dusver door het leven gegaan met de verwachting alles of zelfs meer te bereiken dan wat hun ouders hadden bereikt. Maar hoewel zij duidelijk meer mogelijkheden hadden gekregen, ondervonden ze tegelijk dat de competitie om van deze mogelijkheden te genieten groter was dan ooit. Zo bood onderwijs niet langer een garantie op werkgelegenheid. Hierdoor kon het ‘normale’ leven van hun ouders nooit op hen van toepassing zijn. In plaats hiervan zouden er keuzes moeten gemaakt worden: ofwel hoger onderwijs, ofwel een permanente woning; ofwel een job, ofwel kinderen. In de 21ste eeuw zouden er geen garanties zijn op een ‘normaal’ leven. Misschien zou een concept als het ‘typische’ leven uiteindelijk zelfs helemaal verdwij-

nen.

Vele jongvolwassenen, vooral twintigers, bevinden zich in een situatie van ‘verlengde adolescentie’ die wordt gekenmerkt door hoger onderwijs zonder duidelijk eindpunt, tijdelijke jobs en instabiliteit wat betreft hun woonsituatie. Dertig lijkt voor sommigen een deadline in het leven, een moment waarop hun welslagen of mislukken als volwassene zal worden getoetst, hetzij door henzelf, hetzij door anderen.

Het is echter ook mogelijk dat sommige jongvolwassenen deze toestand eerder als een mogelijkheid dan als een probleem ervaren. Misschien zien sommigen het als een uitdaging om zoveel mogelijk ervaringen op te doen voor ze de dertig bereiken; een leeftijd waarop werk, woning, huwelijk en ouderschap wellicht het einde inluiden van een leven vol risico’s, nieuwigheden en avontuur.

David Knight (davidknight.research@gmail.com) is een onafhankelijk onderzoeker en gastdocent gevestigd in Cardiff, Verenigd Koninkrijk.

Literatuurselectie

Bauman, Z. (1998) *Work, Consumerism and the New Poor*. Buckinghamshire: Open University Press.

Giddens, A. (1984) *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: Polity Press.

Giddens, A. (1991) *Modernity and Self-identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.

Goffman, E. (1969) *The Presentation of Self in Everyday Life*. Harmondsworth: Penguin.

Gurney, C. (1999) *Pride and Prejudice: discourses of normalisation in public and private accounts of home ownership*. *Housing Studies* 14 (2), 163-183.

Knight, D. (2002) *The biographical narratives and meanings of home of private tenants*. Unpublished PhD thesis, September 2002, Cardiff, Cardiff University.

Mortgage Guide UK (2008) *Ratio of house prices to income*. Finance Blog. 9th January 2008.

(<http://www.mortgageguideuk.co.uk/blog/house-prices/house-prices-income/>)

Waar wonen? Tijd brengt raad

AUTEUR Katrien Slegers

FOTOGRAFIE Katrien Slegers & Bruno Meeus

Brussel is opnieuw in trek. Het aantal jongeren dat naar de hoofdstad verhuist, is de laatste jaren continu toegenomen. En wat meer is, deze periode van stedelijk wonen houdt steeds langer aan. Is er na een periode van stadsvlucht opnieuw sprake van een 'terugkeer naar de stad'? Of gaat het slechts om een (leef)tijdelijk fenomeen?

Sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog kenmerkt de Belgische wooncultuur zich door het kopen of bouwen van een eigen woning, bij voorkeur met tuin en in een groene en rustige omgeving. Aangezien de beschikbaarheid van gronden groter is buiten de stad en de prijzen van eengezinswoningen daar lager liggen, heeft dit tijdens de tweede helft van de 20ste eeuw geleid tot een massale suburbanisatiebeweging van de midden- en hogere bevolkingsklassen.

Sinds enkele decennia worden echter inspanningen geleverd om de stad terug aantrekkelijk te maken als woonplaats. Doch, ondanks het feit dat Belgische migratiedata wijzen op een toegenomen attractiviteit van de binnenstad, blijft het suburbanisatieproces ook vandaag nog voortduren, zij het in mindere mate en onder andere voorwaarden. In 2001 beschikte niet minder dan 75% van de Belgen over een eigen woning waarvan het in meer dan 90% ging om een eengezinswoning. Deze bijdrage gaat in op de manier waarop mensen door de tijd heen een wooncarrière uitbouwen en hoe het wonen in een stedelijke leefomgeving en meer suburbaan aan mekaar gekoppeld zijn doorheen de tijd. De resultaten komen voort uit een studie die plaatsvond tussen 2006 en 2009 naar de woongedragingen en woonvoorkeuren van 18 tot 34-jarigen in het Brusselse stadsgewest. De verhuissintensiteit van jongvolwassenen ligt beduidend hoger dan deze van andere leeftijdscategorieën. In die periode van de levenscarrière worden niet alleen vaak definitieve keuzes gemaakt betreffende wonen maar ook qua werk en gezin.

De levensloopcarrières binnen een huishouden

Onderzoek voeren naar verhuis- en woongedragingen van huishoudens is niets nieuws. Een eerste dominante denkwijze om verhuisbewegingen te analyseren ontstond in 1955 uit de *life cycle* benadering van Rossi. Volgens hem zijn verhuisbewegingen het gevolg van verschuivingen binnen huishoudensstructuren (vb samenwonen, gezinsuitbreiding, ...). Elke fase in de huishoudenscyclus kenmerkt zich namelijk door bepaalde woonvoorkeuren en een overgang van de ene fase naar een andere leidt volgens Rossi tot discrepanties tussen de huidige en de gewenste woonsituatie. Uitgaande van de hypothese dat huishoudens streven naar een zo groot mogelijke overeenkomst tussen de woonwens en de woonsituatie, kunnen veranderingen binnen het gezin een aanleiding zijn om te willen verhuizen.

Vanaf de jaren '70 komt er steeds meer kritiek op de theorie van Rossi waarbij onder andere het belang van tijd benadrukt wordt. Het woontraject dat men uitbouwt in de toekomst, wordt sterk beïnvloed door ervaringen uit het verleden. Vooral waarden, normen en gewoontes die men meekrijgt van de ouders, spelen een grote rol waardoor de woonwens van jongeren vaak overeen komt met het type huis en de omgeving waarin ze zelf opgroeien.

Daarnaast benadrukt men steeds meer dat het woongedrag niet enkel bepaald wordt door veranderingen binnen het huishouden, maar ook door andere gebeurtenissen waar het huishouden mee geconfronteerd wordt. Mulder en Hooimeijer stellen dat een individu verschillende parallel lopende levensloopcarrières doormaakt waarvan de belangrijkste naast de huishoudenscarrière, de wooncarrière en de arbeids- en opleidingscarrière zijn. Aanvullend hierop dient men ook vrijetijdsbestedingen en consumptiegedragingen in rekening te brengen. De carrières van een individu zijn voortdurend met elkaar in wisselwerking en binnen een huishouden is vaak niet enkel de eigen levensloopcarrière van belang, maar ook deze van andere gezinsleden. Een verandering binnen een carrière van een van de leden van het huishouden heeft automatisch gevolgen voor de andere carrières van de persoon zelf,

maar ook van de andere gezinsleden. Verandering van werk van een van de ouders, kan bijvoorbeeld een verhuisbeweging noodzakelijk maken maar hierdoor verandert eveneens de woon-werk afstand van de andere partner net als de afstand tot de school van de kinderen. Bij de zoektocht naar een nieuwe woonplaats moet men dus voortdurend rekening houden met de activiteiten van alle gezinsleden. De woonplaatskeuze wordt met andere woorden vastgelegd door de voorkeuren, hulpbronnen en beperkingen die voortvloeien uit de levensloop-carrières van de verschillende leden van het gezin.

Omgekeerd beïnvloedt de wooncarrière ook de andere carrières. De woonplaats bepaalt of sommige ontspanningsactiviteiten al dan niet mogelijk zijn, heeft een invloed op de keuze van kinderopvang of scholen, enz.

Elk van deze carrières is sterk leeftijdsgebonden en continu aan verandering onderhevig. Dit maakt dat ook woonvoorkeuren voortdurend wijzigen doorheen de tijd. De woonwens van een jonge alleenstaande die zijn vrije tijd overwegend buitenshuis doorbrengt zal er helemaal anders uitzien wanneer die zelfde persoon op latere leeftijd een relatie en kinderen heeft.

Naarmate ze ouder worden lijken jongvolwassenen steeds meer de levensstijl van hun ouders te willen reproduceren

Een maatschappij in verandering

Naast veranderingen binnen het gezin, wordt het woongedrag ook bepaald door de maatschappelijke context waarbinnen de leden van een huishouden zich bevinden. Veranderingen die zich in Westerse en Angelsaksische landen afspelen en van belang zijn voor het woongedrag zijn zowel van demografische, economische als culturele aard. Demografische veranderingen worden ook wel samengevat onder de term 'tweede demografische transitie' en kenmerken zich door een algemene verzwakking van het gezin als institutie. Er ontstaat een sterke toename van het aantal echtscheidingen en tegelijkertijd een daling van de vruchtbaarheid. Deze kenmerken gaan bovendien gepaard met een toenemende levensverwachting, een verschuiving in de leeftijd waarop men de ouderlijke woning verlaat, een andere houding tegenover anticonceptie, abortus en seksueel gedrag. De voornaamste gevolgen hiervan voor het huishouden zijn in eerste instantie een afname van de huishoudensgrootte, de introductie van nieuwe huishoudensvormen (vb. ongehuwde en kinderloze koppels, eenoudergezinnen, alleenstaanden, nieuw samengestelde gezinnen, enz.) en een toename van het aantal transities van het ene huishoudentype naar het andere. Deze wijzigingen brengen op hun beurt nieuwe woongedragingen en -voorkeuren met zich mee. Jonge alleenstaanden blijven langer inwonen bij de ouders of gaan vriendschappelijk samenwonen om de woonkost te drukken. Door de afnemende huishoudensgrootte is de vraag naar kleinere wooneenheden zoals appartementen en kleine eengezinswoningen toegenomen.

Het toenemende aantal transities van een huishoudentype naar een ander verklaart dan weer de grotere verhuismobiliteit.

Deze huishoudensveranderingen gaan gepaard met ingrijpende economische wijzigingen. Terwijl in het Fordistisch welvaartsmodel vast buitenshuis werk van vooral mannen centraal stond, is in het actuele post-Fordistische model 'flexibiliteit' het nieuwe codewoord. Dit resulteert in een toenemende heterogeniteit op de arbeidsmarkt, maar leidt tegelijkertijd ook tot een toename van het aantal onzekere arbeidscontracten en jongvolwassenen met kwetsbare posities op de arbeidsmarkt. Vooral deze laatste groep ervaart heel wat moeilijkheden op de woningmarkt. Indien men niet verzekerd is van een maandelijks inkomen, kunnen huurprijzen te hoog liggen of kan de toegang tot woningen en leningen worden ontzegd. Voor hen is de kans om een geschikte woning te vinden dan ook drastisch beperkt.

Culturele veranderingen resulteren onder andere uit een algemene stijging van het opleidingsniveau van jongvolwassenen. Dit heeft geleid tot de constructie van een nieuw identiteitsmodel waarbinnen jongeren zelf op zoek moeten gaan naar hun eigen persoonlijkheid. Dit opkomend individualisme heeft een hervorming teweeggebracht in de levensstijl van jongeren: het individuele welzijn en zelfontplooiing worden steeds belangrijker. Deze zoektocht naar een eigen identiteit vindt bij jongvolwassenen vaak plaats in de stad.

Stedelijk wonen: een tijdelijk fenomeen?

Hoe jongvolwassenen binnen de huidige context hun wooncarrière uitbouwen, welke factoren een rol spelen bij de beslissingskeuze en naar welke buurt of regio hun voorkeur uitgaat, werd bevraagd in een enquête die werd afgenomen bij 1264 personen tussen 18 en 34 jaar, wonend in het Brussels stadsgewest. Door het stadsgewest als ruimtelijke eenheid te nemen, was het mogelijk om het terreinwerk zowel uit te voeren in de dichtbebouwde kernstad, in de stadsrand waar de woonfunctie de bovenhand krijgt, als in de banlieue. Deze laatste zone biedt de voor veel mensen aantrekkelijke woonsituatie waarbij semi-landelijk wonen plaatsvindt binnen de directe invloedssfeer van een grote stad.

Tijdens de ondervraging werd de wooncarrière van de respondenten overlopen doorheen de tijd, aangevuld met vragen over de redenen van verhuis, motivaties om voor een bepaalde buurt te kiezen, de plaats waar men opgroeide, toekomstplannen en enkele socio-economische kenmerken als het opleidingsniveau en de tewerkstellingsstatus van de respondenten.

De resultaten van de enquête worden samengevat in figuur 1. Deze figuur is het resultaat van een correspondentieanalyse op de buurten van aankomst na een verhuisbeweging en vijf aanvullende variabelen, met name: de leeftijd op het ogenblik van de verhuisbeweging, de verhuisreden, de buurtkeuze, de woonplaats tijdens de kindertijd en of men de huidige woonplaats als definitief beschouwt. Een correspondentieanalyse maakt het mogelijk om de verbanden tussen de rij- en kolomvariabelen van een kruistabel te visualiseren op een aantal principale dimensies of assen. Het voordeel van de techniek is dat de getoonde onderlinge relaties maar in beperkte mate beïnvloed worden door onregelmatigheden in de oorspronkelijke dataset.

Op figuur 1 worden de resultaten van de variabelen op de eerste twee

Verhuismotieven van jongvolwassenen naar buurttype van aankomst

dimensies weergegeven. Beide assen geven samen 92% van de oorspronkelijke informatie weer. De eerste dimensie (verticale as) omvat 65% van de oorspronkelijke informatie en legt de nadruk op het contrast tussen centraalstedelijk en randstedelijk wonen. De tweede dimensie (horizontale as) geeft 27% van de totale oorspronkelijke informatie weer en positioneert welgestelde buurten tegenover minder kapitaalkrachtige buurten. Naarmate een variabele of buurt meer afwijkt van de gemiddelde situatie, wordt de afstand tot het centrum van de grafiek groter. Wanneer een bepaalde variabele belangrijk is voor een zekere buurt, zullen beide dicht bij elkaar gepositioneerd zijn. De resultaten in figuur 1 tonen aan dat vooral personen jonger dan 25 jaar opteren voor een stedelijke woonplaats. Deze trend is ook zichtbaar wanneer men de migratiestatistiek van de kernstad bekijkt. Het aantal jongeren dat naar de stad trekt, is toegenomen, net als de leeftijd waarop men de stad verlaat. Dit verschijnsel leidt tot verjonging en gentrificatie in een aantal centrumwijken. Ambitieuze jonge hoogopgeleiden geven de voorkeur aan een stedelijke leefomgeving omdat dit de toegang tot gespecialiseerde jobs vergemakkelijkt. Tijdens deze levensfase beschikt men nog over een flexibel tijd- en ruimtebudget waarmee men kan reageren op de sterk fluctuerende en concurrerende economie. Ook op socio-cultureel vlak zijn deze jongvolwassenen geïnteresseerd in een stedelijke leefomgeving zodat ze kunnen kiezen voor een buurt waar ze zich sociaal mee identificeren. Factoren zoals hogere woningkost en een lagere kwaliteit van huisvesting zijn minder belangrijk dan factoren zoals nabijheid van school en werk, van uitgaans- en consumptiecentra. Omwille van de nabijheid van allerlei faciliteiten en diensten, maar ook omwille van het multiculturele karakter, is de stad voor deze bevolkingsgroep een aantrekkelijke woonplaats. De tegenovergestelde posities op de plot van gentrificatiebuurten enerzijds en van gezinsuitbreiding en de hogere leeftijdscategorieën anderzijds, vormen een sterke indicatie voor het feit dat het stedelijk wonen slechts een overgangsfase vormt binnen het woontraject.

Naarmate men ouder wordt, wat vaak betekent dat men verder staat in de levensloopcarrière en enige professionele en/of familiale stabiliteit gecreëerd heeft, lijken jongvolwassenen ook hun wooncarrière te willen stabiliseren en stoken hun nieuwe woonvoorkeuren niet meer met een stedelijke leefomgeving. Jongvolwassenen van 25 jaar en ouder lijken steeds meer de levensstijl van de ouders te reproduceren. Op gebied van wonen komt dit overeen met de aankoop of bouw van een eengezinswoning, gelegen in een kindvriendelijke omgeving (in het kader van gezinsuitbreiding) en zo mogelijk in de nabijheid van familie. Aangezien heel wat ouders tijdens de jaren '70 en '80 de stad de rug toegekeerd hebben en zich in de banlieue gevestigd hebben, ligt de ideale woning van de huidige generatie jongvolwassenen eveneens in de stadsrand.

Alternatieve suburbanisatie

De hoger beschreven maatschappelijke veranderingen hebben echter heel wat beperkingen opgelegd aan de mogelijkheden van suburbaniserende jongvolwassenen. De opkomst van kleinere en atypische huishoudens strookt namelijk niet met het woningaanbod dat men in de suburbane gebieden terugvindt. De banlieue is een zeer dure omgeving geworden en kenmerkt zich door grote percelen met grote woningen. Een dergelijk aanbod is slechts toegankelijk voor de meest welstellende suburbaniserende jonge huishoudens. Vijfenvijftig bijkomende diepte-interviews met jongvolwassenen tonen aan dat heel wat gezinnen daarom op zoek gaan naar alternatieven voor de klassieke suburbanisatiebuurten om de spanning tussen woonwens en woonbehoefte te minimaliseren. Vier alternatieven treden daarbij op de voorgrond.

Vier alternatieven: Een kleinere woning, minder tuin, zelf renoveren of een huis langs een drukke steenweg

Een eerste is de zoektocht naar een woning op grotere afstand van de stad om te ontkomen aan de hoge vastgoedprijzen van de eerste stadsgordels. Jongvolwassenen komen vaak een of twee gemeenten verder van Brussel terecht dan de gemeente die men eigenlijk voor ogen heeft. Afstanden tot 30 kilometer van Brussel zijn geen uitzondering. Door deze toegeving kan men misschien het gewenste woontype realiseren, maar de grote afstand brengt organisatorische en misschien zelfs extra financiële lasten met zich mee. Men wordt geconfronteerd met een toenemende reistijd van en naar het werk en een lager aanbod aan openbaar vervoer in combinatie met grotere afstanden tot voorzieningen en diensten kunnen leiden tot de aankoop van een (tweede) wagen.

Een tweede strategie kan men omschrijven als 'tweederangs suburbanisatie' en neemt twee vormen aan. Een eerste groep slaagt erin zich te vestigen in de regio van hun voorkeur, maar financiële beperkingen noodzaakt hen om in te boeten aan de grootte of de kwaliteit van de woning. Sommigen kopen een woning die kleiner is dan gewenst, anderen geven toe aan de oppervlakte rondom de woning en kiezen

uiteindelijk voor een huis met een kleinere of zelfs helemaal geen tuin. Nog andere huishoudens kopen een oudere woning aan om deze zelf te renoveren om op die manier de kosten te drukken. De tweede vorm van tweederangs suburbanisatie is het verhuizen naar een minder aantrekkelijke buurt binnen de gewenste regio. Zij zoeken hun toevlucht in de omgeving van drukke steenwegen of in arbeidersbuurten nabij teloorgegane industriële regio's omdat de prijzen daar lager liggen dan in de aanpalende verkavelingen.

Een derde vorm van suburbaniseren bestaat uit het uitstellen van de aankoop van een woning waardoor men de mogelijkheid van wonen in de stadsrand laat voorgaan op de wens tot eigendomsverwerving. Vaak heeft een eerste zoektocht naar een koopwoning doen inzien dat een woning aankopen op dat ogenblik nog niet tot de mogelijkheden behoort. Hierdoor geeft men deze zoektocht tijdelijk op en betreft men een huurwoning in de hoop om op een later tijdstip een huis te kunnen aankopen.

De laatste strategie ligt in het verlengde van de voorgaande, met dit verschil dat deze huishoudens de zoektocht naar een koopwoning in hun voorkeursbuurt gestaakt hebben en zich voorlopig tevreden stellen met een randstedelijke huurwoning of -appartement.

Tijd brengt raad maar de tijden veranderen

Algemeen kan men stellen dat de woonwensen en -gedragingen van jongvolwassenen continu aan verandering onderhevig zijn. De voorkeuren die men uit aan het begin van de zelfstandige wooncarrière, vindt men maar zelden terug bij personen die reeds een zeker traject afgelegd hebben. Op jonge leeftijd speelt vooral de nabijheid van werk- en opleidingscentra, ontspanningsmogelijkheden en vrienden een doorslaggevende rol bij het vinden van een woning. Het type woning is van ondergeschikt belang aan culturele waarden zoals individuele zelfontplooiing en het zich kunnen identificeren met de omgeving.

Eens men enige professionele en familiale stabiliteit gecreëerd heeft, maakt deze stedelijke woonvoorkeur snel plaats voor een eengezinswoning in een groene en kindvriendelijke suburbane leefomgeving waar men langere tijd kan verblijven. Net als hun ouders, willen jongvolwassenen dus op een zeker tijdstip een woning vinden waar men langere

tijd in kan wonen.

De keuzevrijheid die huishoudens ervaren bij hun zoektocht naar een woning, hangt ondermeer af van de interactie tussen de verschillende levensloopcarrières waar leden van een huishouden zich tegelijkertijd in bevinden, maar ook van de beperkingen die de maatschappij en de ruimte creëren ten opzichte van het realiseren van bepaalde keuzes. Niettemin wordt men op beide schaalniveaus geconfronteerd met talrijke beperkingen waardoor men vaak toegevingen moet doen opdat een bepaalde woning haalbaar is. Binnen de huidige samenleving, die zich kenmerkt door wijzigende huishoudensstructuren en onzekerheden op de arbeidsmarkt in combinatie met een sterke stijging van de vastgoedprijzen, moeten huishoudens steeds inventiever worden om hun woonwens te kunnen benaderen. Het feit dat de woningmarkt en overheden hun beleid nog teveel afstemmen op de woongedragingen van 'traditionele huishoudens' maakt dat de opkomende groep van nieuwe huishoudentypes zeer veel moeilijkheden ervaart in hun zoektocht naar een woning.

Katrien Slegers (katrien.slegers@ees.kuleuven.be) is doctoraatstudente aan de K.U. Leuven. Het artikel is gebaseerd op haar doctoraatsonderzoek voor het project 'Young Adults in the City'.

Literatuurselectie

- Rossi, P.H., (1955) Why families move: a study in the social psychology of urban residential mobility. Gencloe, IL, Free Press, 1955, 220 pp.
- Brown, L.A. & Moore, E.G., (1970), 'The Intra-Ruban Migration Process: A Perspective, Geografiska Annaler. Series B, Human Geography, Vol. 52, No. 1, pp.1-13.
- Clark, W.A.V. and Onaka, J. L., (1983), "Life Cycle and Housing Adjustment and Explanations of Residential Mobility", Urban Studies, 20, pp. 47-57.
- Mulder, C.H. & Hooimeijer, P., (1999), "Residential relocations in the life course". In van Wissen, L.J.G. & Dykstra, P.A. (eds.), Population Issues: an interdisciplinary focus. New York: Kluwer/Plenum, pp. 159-186.
- Buzar, S., Ogden, P., Hall, R., Haase, A., Kabisch, S. & Steinführer, A., (2007), "Splintering Urban Populations: Emergent Landscapes of Reurbanisation in Four European Cities, Urban Studies, Vol.44, No.4, pp.651-677.

Biedt tijd perspectief?

AUTEURS Tim Cassiers en Jean-Pierre Hermia

FOTOGRAFIE Peter Lorre

DESTINY onderzoekt het levenspad van mensen in België. Zijn mensen onderaan de sociale ladder gedoemd om daar te blijven? Of bestaat de mogelijkheid tot opklimmen in de maatschappij? En wie slaagt daar dan in?

Ondanks een groeiend welvaartspeil blijft sociale uitsluiting een probleem in België. De sociaal-ruimtelijke ongelijkheden lijken recentelijk zelfs toe te nemen. Bovendien vergroot het risico om maatschappelijk af te glijden in deze tijden van flexibilisering. Vast werk en een netjes uitgestippelde loopbaan worden meer en meer de uitzonderingen. De familiale configuraties vertonen een grotere variatie en een verminderde stabiliteit. Daarenboven zorgt een afbouw van de welvaartstaat er voor dat ook het sociale vangnet steeds grotere mazen vertoont. Zo wordt sociale uitsluiting des te meer een vector van de verschillende mechanismen die sociale ongelijkheden (re)produceren.

Longitudinale analyse is het middel bij uitstek om deze reproductiemechanismen van situaties en levenslopen te begrijpen en na te gaan hoe ze leiden tot sociale uitsluiting en armoede. Tijd speelt immers een cruciale rol, zowel onder de vorm van kortstondige gebeurtenissen, zoals het verlies van werk of een familiale breuk, als onder de vorm van langdurige processen die te maken hebben met de middelen waarover een individu kan beschikken (financieel, maar ook sociaal en cultureel kapitaal). Onderzoek via statistische momentopnames biedt vooral de mogelijkheid om de invloed van (het eindresultaat van) de langdurige processen in te schatten, maar geeft nauwelijks een beeld van de impact van zulke kortstondige gebeurtenissen en over de wisselwerking tussen beiden. Hoogstens kan er een correlatie vastgesteld worden tussen de situatie na de gebeurtenis en andere variabelen. Na een scheiding bevinden vrouwen zich bijvoorbeeld vaker in meer precare situaties. Longitudinaal onderzoek laat echter toe om de gevolgen van zulke gebeurtenissen te bekijken. Het laat ons toe de situatie van vrouwen voor en na hun scheiding effectief te vergelijken. Het DESTINY project waarvan hier de eerste resultaten worden gerap-

porteerd, biedt een unieke mogelijkheid om sociale uitsluitingsmechanismen in België longitudinaal te analyseren. Het project steunt op de koppeling van gegevens op individueel niveau van de Volkstellingen van 1991 en 2001 en van het Rijksregister van 1991 tot 2006. Op die manier kunnen individuele levenslopen door de tijd heen worden gevolgd waardoor we zicht krijgen op zowel de kortstondige gebeurtenissen als op de langdurige processen. De gegevens van het Rijksregister geven voor elk individu jaarlijks demografische gegevens over geslacht, leeftijd, woonplaats, huishouden (type, grootte, burgerlijke staat), nationaliteit (huidige en oorspronkelijke), terwijl de Volkstellingen bijkomende data verschaffen aangaande het sociaal-economisch profiel van de individu's en meer bepaald het opleidingsniveau, het professioneel statuut en de kenmerken van de woning. Deze database laat dus toe om de levensloop, woonplaats en de verandering in sociaaleconomisch profiel van individuen te volgen tussen 1991 en 2001.

Constructie van sociale klassen

In de eerste fase van het DESTINY project werd hoofdzakelijk gefocust op een indeling van de bevolking in verschillende sociale klassen. Deze

indeling zal in latere fases nodig zijn om de impact van kortstondige gebeurtenissen te kunnen evalueren. De indeling berust op een koppeling van de individuele gegevens van de tellingen met een bepaalde positie van dat individu op de maatschappelijke ladder. Drie dimensies werden op die manier afgebakend: ten eerste opleidingsniveau, bepaald door het hoogst behaald diploma opleidingsniveau, ten tweede de beroeps-situatie, bepaald door al dan niet werkend, pensioen, werkzoekend, inactief, ... , het soort werk en het type contract (deeltijds/voltijds, vast/tijdelijk) en tot slot de woonsituatie, bepaald door het statuut van de woning (eigenaar/huurder), de grootte (aantal m² per bewoner) en het comfort (al dan niet aanwezig zijn van toilet, badkamer, centrale verwarming). Elk individu verkreeg dus zowel in 1991 als in 2001 een bepaald profiel op basis van deze drie dimensies.

Door middel van panelenquêtes (Panel Study on Belgian Households voor 1991 en de Study on Income and Living conditions in 2001) konden de scores op de variabelen van elke dimensie gerelateerd worden aan een bepaald inkomen en dus een plaats op de maatschappelijke ladder. Op die manier kreeg elk individu, via zijn profiel, zowel in 1991 als in 2001 een positie op een sociaal continuüm. Ten slotte werden via clusteranalyse 16 groepen gecreëerd van mensen met gelijkaardige scores op elke dimensie en dus een gelijkaardige sociale positie. Zo bekwamen we zowel voor 1991 als voor 2001, 16 verschillende sociale klassen.

Door de koppeling van sociale klasseposities doorheen de tijd zijn de mogelijkheden van de databank schier eindeloos

Sociale mobiliteit: voorwaartse kruising

In een eerste en essentiële longitudinale oefening werd gekeken hoe de individu's geëvolueerd zijn op de maatschappelijke ladder tussen 1991 en 2001. Dit kan in de twee richtingen bekeken worden. Daarom werd zowel een forward matrix als een backward matrix opgemaakt. De forward matrix (zie figuur 1) geeft aan wat er in 2001 geworden is van individu's behorende tot een bepaalde sociale klasse in 1991. Deze tabel dient per lijn gelezen –met een totaal per lijn van 100%– te worden, aangezien ze de spreiding over de sociale klassen van 2001 geeft van alle individuen die in 1991 tot bijvoorbeeld sociale klasse 1 behoorden. De grootte van het lettertype werd aangepast aan de mate van over- of ondervertegenwoordiging. Op lijn 1 zie je dus dat 20% van de personen die in 1991 tot sociale klasse 1 behoorden in 2001 eveneens in sociale klasse 1 terecht komen, terwijl slechts 0,1% zich kon opwerken tot klasse 16. Tegelijk geeft de tabel een beeld van de omvang van stijgen of dalen op de maatschappelijke ladder. De centrale as van linksboven tot rechts beneden bevat die aandelen (weerom per sociale klasse uit 1991) die in 2001 stagneerden op de sociale ladder. Alle percentages die zich rechts en boven deze zone bevinden, zijn mensen die er op vooruit zijn gegaan tussen 1991 en 2001, terwijl we aan de andere kant

personen vinden die maatschappelijk afgleden.

Deze tabel laat logischerwijze zien dat het aantal opwaartse bewegingen groter is bij de laagste sociale klassen en omgekeerd. Toch stellen we een grote mate van stagnatie vast bij vele sociale klassen onderaan de ladder. Zo valt er in groep 3 nauwelijks enige opwaartse mobiliteit te bespeuren. Deze groep bestaat bijna uitsluitend uit gepensioneerden, die gezien dit statuut enkel nog een opwaartse beweging kunnen maken zouden ze hun woonsituatie verbeteren. Gelijkaardige stagnaties zijn ook terug te vinden bij andere groepen gedomineerd door gepensioneerden, zoals 15 en 8. Voor groep 15 resulteert dit gebrek aan mogelijkheden om te verbeteren zelfs in een sterke achteruitgang. Deze gepensioneerden, gemiddeld goed opgeleid en levend in goede woningen blijken in 2001 af te glijden naar groepen 13 en 7, hoewel hun kenmerken niet veranderen. De rest van de maatschappij is er dus op vooruit gegaan, terwijl zij zijn blijven staan.

Meer verontrustend is het gebrek aan opwaartse mobiliteit bij de eerste groep. Het is een groep met hoofdzakelijk werklozen en inactieve vrouwen. Wanneer er sprake is van opwaartse mobiliteit is dat hoofdzakelijk naar groep 6, die gelijkaardige kenmerken vertoont, maar beter scoort op vlak van woning. Ook hier blijkt huisvesting dus de enige mogelijkheid tot opwaartse mobiliteit.

Groepen 2 en 4 daarentegen hebben proportioneel een groot aantal stijgers. In beide gevallen gaat het om jonge werklozen en inactieven in slechte woonomstandigheden in 1991 die in 2001 tot de arbeidsmarkt zijn toegetreden. Vooral degenen in het bezit van een hoogwaardig diploma (groep 4) springen hierdoor direct zeer hoog op de sociale ladder (tot groepen 15 en 16). Eenzelfde fenomeen is te zien bij groep 11, een groep die in 1991 ook jonge inactieven maar dan in goede huisvesting omvatte.

Sociale mobiliteit: achterwaartse kruising

De backward matrix (figuur 2) laat dan weer toe om te kijken hoe de sociale klassen van 2001 zijn samengesteld. Per lijn (totaal=100%) zien we tot welke maatschappelijke klasse in 1991 alle individuen van één bepaalde klasse in 2001 behoorden. Net als bij de forward matrix is de centrale as van linksboven naar rechts beneden die van de stagnatie. Maar nu wijst alles rechts ervan en erboven op een maatschappelijke achteruitgang. (Deze groepen mensen stonden in 1991 hoger op de sociale ladder dan in 2001.) Sociaal opwaartse bewegingen vinden we dan weer links en onder deze centrale zone. Deze matrix geeft dus een beeld of de sociale klassen uit 2001 opgebouwd zijn uit individuen die in 1991 behoorden tot gelijkaardige sociale klassen of daarentegen sterk bepaald worden door stijgers dan wel dalers? Deze tabel laat een veel diffuser beeld zien. Ze is veel minder gestructureerd door de resultaten van 1991 dan de forward matrix. Zo zijn het niet enkel de laagste groepen die zijn samengesteld uit individu's die een neerwaartse mobiliteit hebben gekend. Ook een deel van de hoger gesitueerde groepen zijn opgebouwd uit individuen die in 1991 beduidend hoger stonden op de sociale ladder. Dit is ondermeer zo voor groepen 9 en 13. Het zijn allebei groepen met veel hoger opgeleiden, goed gehuisvest en gepensioneerd voor groep 9 of inactief voor groep 13. Het is hier duidelijk dat de overgang naar het pensioen of het uitstappen uit de arbeidsmarkt oorzaak is van een val op de sociale ladder.

1991	groep in 2001															
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
	0,71	0,58	0,55	0,41	0,37	0,26	0,23	0,11	0,06	0,02	0,10	0,16	0,27	0,38	0,49	0,74
1	-0,64	20,0%	1,4%	27,9%	17,6%	3,6%	11,4%	7,0%	5,8%	0,2%	0,7%	1,1%	2,8%	0,1%	0,5%	0,1%
2	-0,56	9,3%	5,2%	25,3%	6,8%	4,1%	12,5%	8,8%	8,1%	0,8%	4,1%	9,2%	3,8%	0,2%	5,6%	0,8%
3	-0,45	16,7%	0,6%	8,2%	51,3%	0,1%	3,4%	17,9%	0,7%	0,1%	0,0%	8,1%	0,8%	0,4%	0,0%	0,0%
4	-0,37	1,9%	7,4%	11,6%	2,9%	0,9%	6,6%	2,0%	1,6%	12,2%	7,7%	8,8%	0,7%	2,3%	5,6%	15,4%
5	-0,36	9,4%	3,1%	12,4%	40,8%	0,1%	7,6%	19,7%	1,2%	0,9%	0,1%	0,8%	1,6%	0,7%	0,1%	0,1%
6	-0,32	3,6%	1,0%	14,8%	7,3%	1,2%	33,4%	18,7%	4,0%	1,0%	0,9%	3,3%	4,8%	0,4%	4,7%	0,9%
7	-0,26	7,9%	0,7%	9,7%	13,7%	10,3%	4,0%	6,3%	25,6%	0,1%	1,8%	4,0%	12,0%	0,2%	2,3%	0,8%
8	-0,21	3,3%	0,5%	4,6%	21,6%	0,1%	12,8%	52,6%	0,4%	0,4%	0,0%	0,2%	0,8%	1,9%	0,0%	0,1%
9	-0,01	1,5%	0,4%	4,3%	4,1%	3,3%	7,8%	11,3%	13,6%	0,1%	2,1%	9,2%	24,3%	0,1%	16,6%	0,5%
10	0,01	2,2%	1,4%	5,9%	5,1%	5,9%	3,1%	3,1%	18,5%	0,1%	6,3%	20,7%	10,5%	0,4%	13,4%	1,8%
11	0,07	0,8%	1,8%	6,2%	2,1%	0,2%	15,5%	6,0%	0,8%	17,6%	2,2%	4,3%	0,7%	4,5%	6,9%	10,3%
12	0,20	1,1%	0,5%	3,5%	4,9%	2,0%	6,5%	14,8%	9,9%	0,3%	2,0%	9,7%	18,8%	1,2%	19,2%	1,8%
13	0,22	2,2%	7,1%	4,8%	21,4%	0,1%	3,5%	14,2%	9,4%	0,1%	0,7%	0,1%	31,8%	0,1%	0,8%	1,6%
14	0,38	0,9%	1,5%	1,8%	1,7%	0,3%	0,8%	1,3%	1,6%	2,9%	8,6%	11,7%	1,0%	5,2%	8,0%	30,6%
15	0,67	0,9%	1,5%	1,7%	7,8%	0,9%	5,7%	25,8%	0,1%	10,4%	0,1%	8,1%	0,1%	42,7%	0,7%	0,8%
16	0,67	0,1%	0,5%	0,7%	1,0%	0,1%	1,4%	8,8%	0,6%	3,4%	2,9%	5,2%	1,2%	10,7%	10,8%	39,8%
Total		4,6%	1,1%	7,2%	11,6%	2,6%	7,2%	12,9%	7,7%	1,6%	2,7%	7,2%	7,2%	3,8%	8,3%	5,8%

figuur 1: Voorwaartse matrix

2001	groep in 1999															
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
	0,64	0,56	0,45	0,37	0,36	0,32	0,26	0,21	0,01	0,01	0,07	0,20	0,22	0,38	0,67	0,67
1	-0,71	23,6%	6,5%	27,9%	0,8%	4,6%	4,5%	13,8%	6,1%	2,0%	6,3%	8,1%	8,2%	0,4%	0,4%	0,2%
2	-0,58	6,8%	14,5%	4,3%	5,3%	6,1%	4,8%	4,7%	3,8%	2,6%	15,4%	2,1%	5,3%	4,9%	9,7%	3,2%
3	-0,55	20,9%	11,2%	8,7%	1,3%	3,8%	11,6%	10,8%	5,5%	3,8%	10,5%	1,1%	6,5%	0,5%	1,4%	0,8%
4	-0,41	8,2%	1,9%	33,8%	0,1%	7,8%	3,6%	9,5%	15,9%	2,2%	5,7%	0,2%	3,7%	1,5%	1,1%	1,6%
5	-0,37	7,6%	5,1%	0,9%	0,8%	0,8%	2,7%	32,2%	0,1%	8,1%	29,9%	0,1%	10,5%	0,0%	1,3%	0,0%
6	-0,26	8,6%	5,6%	3,6%	0,8%	2,3%	26,2%	4,5%	15,2%	6,8%	5,6%	2,7%	12,1%	0,4%	0,9%	1,9%
7	-0,23	2,9%	0,8%	10,6%	0,1%	3,4%	8,2%	3,9%	34,8%	5,5%	3,8%	0,6%	15,2%	0,9%	0,8%	4,7%
8	-0,11	4,1%	3,3%	0,8%	0,2%	0,3%	2,9%	26,5%	0,9%	11,0%	30,8%	0,1%	16,9%	0,0%	1,5%	0,0%
9	-0,06	0,7%	1,6%	0,3%	0,7%	0,3%	3,3%	0,7%	2,2%	0,3%	2,3%	13,9%	4,0%	4,6%	12,7%	15,2%
10	0,02	1,1%	4,8%	0,1%	2,3%	0,3%	1,8%	5,1%	0,2%	4,7%	29,7%	1,0%	9,7%	0,2%	22,7%	0,1%
11	0,10	0,8%	4,1%	0,1%	1,0%	0,1%	2,6%	4,5%	0,3%	8,0%	37,1%	0,8%	17,9%	0,1%	11,7%	0,1%
12	0,16	1,7%	1,7%	0,8%	0,1%	0,2%	3,7%	13,3%	0,9%	21,2%	18,8%	0,1%	34,6%	0,0%	1,0%	0,0%
13	0,27	0,1%	0,2%	0,7%	0,1%	1,0%	0,3%	0,4%	4,4%	0,2%	1,2%	1,5%	4,2%	6,6%	10,0%	26,7%
14	0,38	0,9%	2,1%	0,0%	0,5%	0,2%	3,1%	1,2%	0,5%	12,5%	20,7%	1,1%	30,4%	0,1%	6,9%	0,2%
15	0,49	0,2%	0,3%	0,0%	2,2%	0,0%	0,4%	1,1%	0,0%	0,8%	4,0%	2,3%	4,0%	0,2%	38,0%	46,0%
16	0,74	0,1%	0,2%	0,0%	1,2%	0,0%	0,4%	0,5%	0,1%	0,7%	1,9%	3,0%	5,3%	0,1%	18,4%	67,6%
Total		5,4%	3,2%	7,6%	0,8%	2,2%	5,6%	8,0%	8,5%	6,3%	12,9%	1,3%	13,2%	0,8%	7,2%	2,3%

figuur 2: Achterwaartse matrix

Beide groepen onderaan het sociale continuüm zijn hoofdzakelijk een samenraapsel van individuen die een grote neergang hebben gekend. Bij groep 2 is dat het geval voor ongeveer de helft van de groep. Het gaat om relatief goed opgeleide personen, die echter in slechte woonomstandigheden wonen en inactief zijn. In 1991 behoorden ze tot groepen 10, 11, 13 en 14, en was hun sociaal-professionele situatie een stuk rooskleuriger. Ook hier verklaart het uitvallen uit de arbeidsmarkt

Gepensioneerden worden door de maatschappij voorbijgestoken terwijl ze zelf sociaal stagneren

de maatschappelijke achteruitgang.

Enkel groep 14 bestaat hoofdzakelijk uit individuen die er op vooruit zijn gegaan. Nochtans is het een groep bestaande uit arbeiders, zonder hogere opleiding, maar wel in het bezit van een comfortabele woning. In 1991 behoorden ze tot groepen 9 en 10. Het is de aankoop van een woning die hun stijging op de sociale ladder verklaart.

Conclusies

In deze eerste fase van het DESTINY project zijn de longitudinale mogelijkheden die de database biedt nog maar in beperkte mate geëxploreerd. Deze geven een eerste beeld van de verschuivingen in sociale klassen in functie van gebeurtenissen en processen in de levensloop van individuen. Zo demonstreert de database dat de overgang naar het pensioen vaak negatieve impact heeft op de positie in het sociale continuüm. Het uitvallen uit de arbeidsmarkt heeft dat zeker. De aankoop van of verhuis naar een betere woning zorgt dan weer voor een positieve input. Het wijst er op dat de persoon tussen 1991 en 2001 de (financiële) mogelijkheden heeft gevonden om in minder precare toestand te gaan leven. Maar het grootste deel van de maatschappelijke groepen wordt vooral gekenmerkt door stagnatie. Verdere exploitatie van de databank zal toelaten om de maatschappelijke reproductie van sociale ongelijkheden in detail te bekijken. De databank laat ten eerste toe om processen en gebeurtenissen echt longitudinaal te bekijken en hun impact op de sociale positie van de individuen na te gaan. Zo kan gekeken worden wat bijvoorbeeld de maatschappelijke gevolgen van een familiale breuk zijn voor zowel de man als de vrouw en zelfs voor de kinderen. Er kan ook gekeken worden of het verwerven van de Belgische nationaliteit tussen 1991 en 2001 enige invloed uitoefent op de sociale mobiliteit. De databank

laat toe dit echt longitudinaal te doen omdat we beschikken over het sociaal-economisch profiel van individu's in 1991 en 2001. We kunnen dus verder gaan dan louter correlaties vast te stellen tussen bepaalde variabelen en hun maatschappelijke kenmerken, omdat we voor deze groepen echt kunnen nagaan welke maatschappelijke positie zij vóór en na de gebeurtenis innamen. Het gaat dus niet enkel meer over een momentopname, maar over levenslopen op individueel niveau. Ten tweede kunnen aan de hand van de database ook intergenerationale aspecten van sociale ongelijkheid getest worden. We kunnen immers leden van één gezin in 1991 volgen door de tijd heen en kijken of kinderen het er beter of slechter van af brengen dan hun ouders en of de aard van de uitgangssituatie daar een belangrijke rol in speelt. Ook kan hierbij gekeken worden naar verschillen tussen meisjes en jongens, tussen hoog diploma en laag diploma.

Tot slot geeft de databank ook een schat aan informatie over de ruimtelijke reproductie van uitsluitingsmechanismen. De rol van de woning in maatschappelijke positionering is al toegelicht. Maar bovendien zijn alle gegevens per individu gekoppeld aan informatie over de woonplaats (per statistische sector) en dit voor de verschillende tijdstippen. Dit maakt het mogelijk om bijvoorbeeld na te gaan of die aankoop van een woning gepaard gaat met een verhuisbeweging. En ook omgekeerd kan gekeken worden of er verhuisbewegingen gebeuren in functie van een opwaartse of neerwaartse sociale mobiliteit. Maar evengoed kan de databank simpelweg een duidelijk beeld geven van de ruimtelijkheid van wooncarrières in functie van leeftijd, sociale afkomst, werksituatie, opleidingsniveau, enzovoort. Zeker, ruimtelijke statistieken geven hier al een mooi beeld van. Maar met de longitudinale gegevens van de DESTINY database kunnen deze beelden echt tot leven komen.

Tim Cassiers (tim.cassiers@ees.kuleuven.be) is als sociaal geograf verbonden aan het departement Aard- en Omgevingswetenschappen van de K.U. Leuven en aan de onderzoeksgroep Cosmopolis van de V.U.Brussel. **Jean-Pierre Hermia** (jean-pierre.hermia@uclouvain.be) is als demograaf verbonden aan het Centre de Recherche en Démographie et Sociétés (DEMO) van de U.C. de Louvain. Beiden baseerden het artikel op het onderzoeksproject DESTINY, in het kader van het programma Samenleving en Toekomst van het Belgische Federale Wetenschapsbeleid.

Literatuurselectie

DESTINY (2009) Analyse spatiale et longitudinale des inégalités sociales en Belgique et Luxembourg, Politique Scientifique Fédérale, Rapport finale de la phase I.

Hermia, J. & Eggerickx, T. (2010) La transmission de la précarité en Belgique: analyses intergénérationnelles, enjeux démographiques (1991-2001). Paper presented at the 16th AIDELF Conference, on Relations intergénérationnelles, enjeux démographiques, Juin 2010

Tweede verblijven in Zuid-Afrika

AUTEUR Gijsbert Hoogendoorn

FOTOGRAFIE Gijsbert Hoogendoorn

VERTALING Anneleen De Vos, Heidi Hanssens en Nick Schuermans

Zelfs in een ontwikkelingsland als Zuid-Afrika drukt de opkomst van tweede verblijven op de beschikbare ruimte. De vraag is welke rol specifieke vormen van tijd-ruimtegebruik hierbij spelen.

In Europa is een tweede verblijf een algemene term voor een niet-permanente woonplaats. Er bestaat in de dagelijkse omgangstaal een grote verscheidenheid aan begrippen om deze woonvorm te beschrijven. In België en in Nederland spreken we bijvoorbeeld over een vakantiewoning, een zomerhuis of een weekendverblijf. Zweden hebben het dan weer over een fritidshus. In Frankrijk is de pied-à-terre redelijk populair. Deze wordt gedurende de werkweek gebruikt, terwijl de eerste woning een meer recreatieve invulling krijgt en voornamelijk tijdens de weekends wordt betrokken.

In het onderzoek naar tweede woningen is tijd een belangrijke dimensie. Dit toont de bovenstaande verwijzing naar de naamgeving van de tweede woningen al aan. Terwijl sommige enkel benut worden voor daguitstappen of weekendtrips, zijn andere de bestemming van korte of lange vakanties. Onderzoekers gebruiken dan ook heel wat termen om de verschillende vormen van mobiliteit en migratie te beschrijven die gerelateerd zijn aan het bezit van een tweede woning. Sommige onderzoekers spreken enkel over verplaatsingen tussen twee woningen. Anderen gebruiken termen zoals seizoensgebonden migratie of seizoensspecifieke suburbanisatie.

	Eigenaars van een tweede verblijf	Permanente inwoners	Percentage respondenten
Rhodes	70	450	27% (n=19)
Greyton	250	2500	35% (n=88)
Dullstroom	130	3500	39% (n=51)
Clarens	100	3750	38% (n=38)
Nieu Bethesda	29	1000	45% (n=13)

Het aantal eigenaars van een tweede verblijf ten opzichte van het aantal permanente inwoners

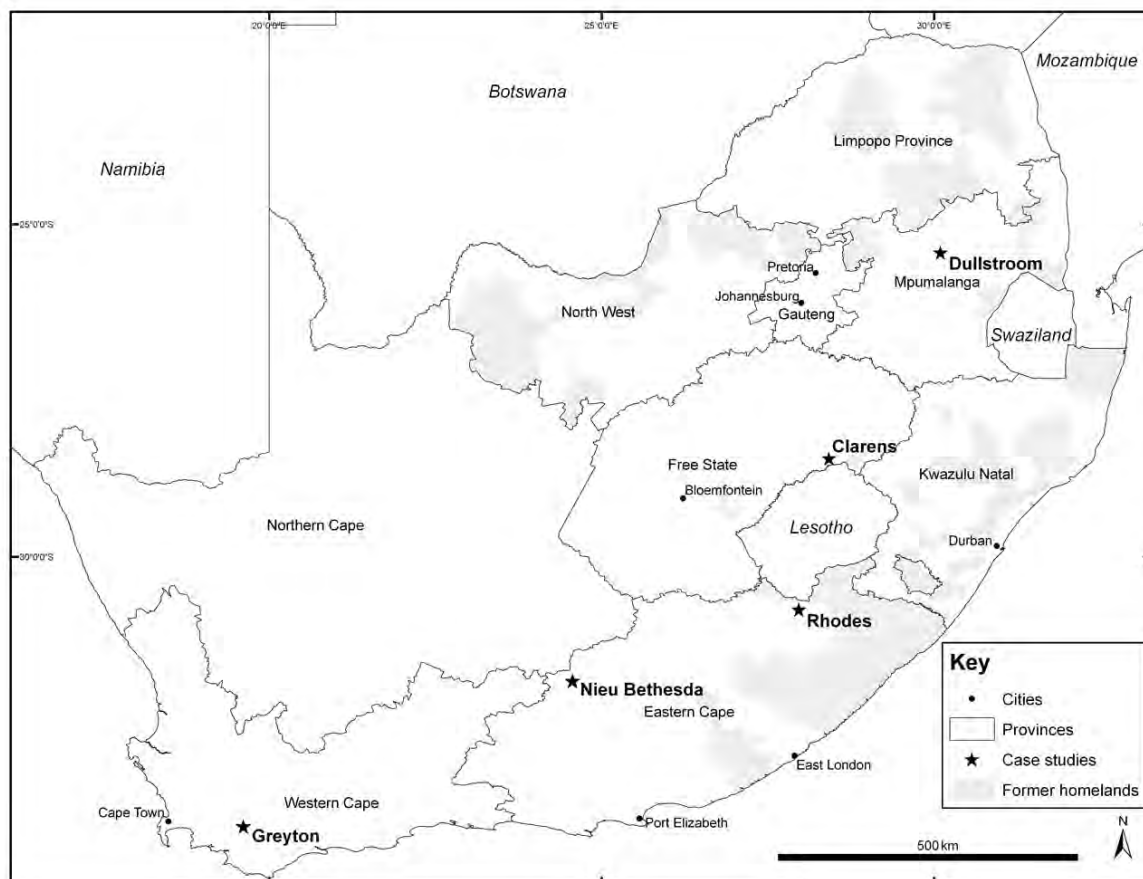
Om de dynamiek van tweede woningen te begrijpen is de tijd-ruimte compressie een cruciale factor. Voor elk van deze vormen van mobiliteit en migratie is het namelijk essentieel dat grote afstanden op korte tijd kunnen worden afgelegd. Afgezien van voor de hand liggende oorzaken – zoals de technologische vooruitgang, het toenemende wagenbezit en de steeds goedkoper wordende vliegtuigtickets – dragen ook de welvaartsstijging en de toename van de vrije tijd bij tot de populariteit van tweede verblijven. Dat de meeste Europeanen slechts vijf dagen per week moeten werken, en dat ze ook nog eens 25 tot 30 betaalde vakantiedagen hebben, is bijvoorbeeld doorslaggevend.

Op sommige momenten van het jaar worden de stadjes platgelopen

In Europa heeft de problematiek van tweede woningen tot een aantal specifieke ruimtelijke patronen geleid. Denk bijvoorbeeld maar aan de toename van tweede verblijven in het stedelijke ommeland en de ontwikkeling van grote vakantiedomeinen. De stromen van en naar deze tweede woningen en de daarmee gerelateerde patronen in tijdruimtegebruik zijn een belangrijk fenomeen dat toerisme en migratie met elkaar verbindt. In de rest van dit artikel onderzoeken we hoe dit atypische tijdruimtegebruik tot uiting komt in de Zuid-Afrikaanse context.

Vakantiewoningen van de rijken

Al in de negentiende eeuw waren tweede verblijven een wijdverspreid fenomeen in Zuid-Afrika. Vele dorpen en stadjes aan de kust zijn ontstaan of sterk gegroeid ten gevolge van de toenemende populariteit van vakantiewoningen. Meer recentelijk heeft deze evolutie zich ook doorgezet in het binnenland. Toch is de wetenschappelijke interesse voor dit fenomeen tot nog toe eerder beperkt gebleven. Om hier verandering in te brengen, is er een studie op touw gezet in vijf kleine

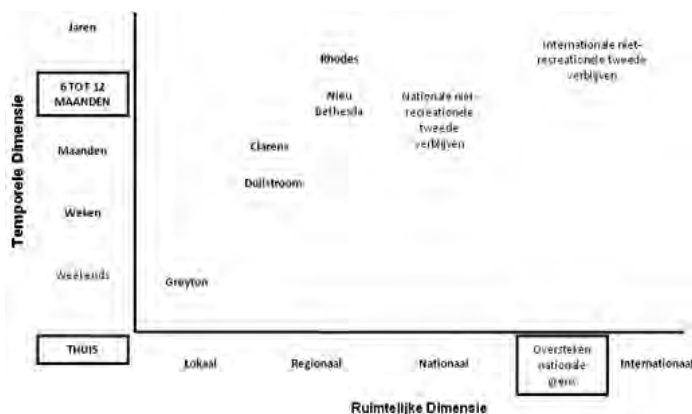

Locatie van onderzoekssites en de locaties van de voormalige thuislanden

stadjes in landelijk Zuid-Afrika (Greyton, Dullstroom, Nieu-Bethesda, Clarens en Rhodes, zie ook figuur 1). Deze vijf stadjes zijn niet alleen gekozen omdat toerisme er een steeds belangrijkere economische factor is geworden, maar ook omdat zij op verschillende afstanden van de belangrijkste stedelijke regio's gelegen zijn.

Uit een rondvraag onder de eigenaars van tweede verblijven in deze stadjes blijkt dat deze vooral blanke en welgestelde mannen van middelbare leeftijd zijn, met een hoog opleidingsniveau en de mogelijkheid om voor hun ontspanning regelmatig heen- en weer te reizen. De overgrote meerderheid van de eigenaars is afkomstig uit de drie grote stedelijke regio's van het land – Johannesburg, Durban en Kaapstad – en uit enkele secundaire steden zoals Bloemfontein en Port Elizabeth. Figuur 2 positioneert het gebruik van tweede woningen in deze stadjes op een tweedimensionaal assenstelsel. De X-as geeft een ruimtelijke dimensie weer, terwijl de Y-as focust op het temporele. Op deze manier geeft de grafiek aan dat tweede woningen op een bepaalde plaats wekelijks, tweewekelijks, maandelijks, tweemaandelijks of gedurende een hele zomervakantie worden bezocht. De ligging van het betreffende stadje is daarbij duidelijk cruciaal. Zo is het voor de inwoners van Greyton, dat op 150 km van Kaapstad ligt, mogelijk om voor een weekend naar hun vakantiewoning te trekken. Aangezien Greyton en Kaapstad in dezelfde provincie gelegen zijn, wordt deze verplaatsing als een lokale verplaatsing beschouwd. Clarens en Dullstroom daarentegen zijn respectievelijk op 320 en 250 kilometer van Johannesburg gelegen. Omwille van deze afstand trekken de meeste eigenaars slechts één of twee keer per maand naar hun vakantiewoning. Dit resulteert in een regionale verplaatsing van de provincie Gauteng naar de naburige pro-

vincies Vrijstaat en Mpumalanga. Nieu-Bethesda en Rhodes uiteindelijk bevinden zich op meer dan 800 kilometer afstand van de thuisbasis in Kaapstad en Johannesburg. Uiteraard resulteert dit in reispatronen over langere afstand en langere tijdsperiodes.

temporele en ruimtelijke dimensies van (niet-) recreatieve tweede woningen in Zuid Afrika (naar Hall, 2005)

Het gemiddeld aantal dagen per jaar waarop eigenaars in hun vakantiewoningen verblijven, varieert ook van stad tot stad. Voor Rhodes is dit 22 dagen, voor Greyton 51, voor Dullstroom 41, voor Clarens 38 en voor Nieu-Bethesda 23 dagen. Veel eigenaars verhuren ook hun vakantiewoning. In Rhodes is dat gemiddeld voor 45 dagen, in Greyton 120 dagen, in Dullstroom 65 dagen, in Clarens 133 dagen en in Nieu-Bethesda 91 dagen. Het gebruik van vakantiewoningen door huurders beïnvloedt het temporele gebruik van deze eigendommen

sterk. Toeristen komen namelijk vooral in de weekends, rond Pasen en Kerstmis. Het resultaat is dat de stadjes op sommige momenten van het jaar platgelopen worden, terwijl op andere momenten een groot deel van de huizen onbewoond zijn. In Zuid-Afrika wordt dit nog versterkt doordat het bezit van meerdere tweede woningen veel meer voorkomt dan in Europa. Bijna de helft van de eigenaars in de case studies bezitten meer dan één tweede woning. Gemiddeld genomen staan deze woningen dan ook 240 dagen per jaar leeg.

Plattelandsverblijven van de armen

Op het einde van de negentiende eeuw kende Zuid-Afrika een sterke verstedelijking en een toenemende plattelandsvlucht. Daar waren een aantal belangrijke redenen voor. Zo pasten de Britse troepen tijdens de Zuid-Afrikaanse oorlog (1899-1902) massaal de tactiek van de verschroeide aarde toe, waardoor heel wat landbouwgebied verwoest werd. Bovendien hief het Britse bewind zware belastingen op de stam- en gebieden, en zorgde een periode van uitzonderlijke droogte ervoor dat bijna 90 procent van het Zuid-Afrikaanse vee omkwam. Dit alles leidde ertoe dat vele keuterboeren naar de stad trokken om daar als loonarbeider aan de slag te gaan. De ontdekking van diamant in 1867 en goud in 1886 zorgde immers voor veel werk in de exploderende mijnsteden. Tijdens de economische depressie van de jaren 1930 waren het niet alleen zwarten die het platteland ontvluchtten, maar ook heel wat verarmde Afrikaanssprekende blanken.

De verdere industrialisering en verstedelijking van Zuid-Afrika werd echter tegengewerkt door het ruimtelijke planningsbeleid van het Apartheidregime. Onder dit bewind werden grote stukken territorium afgebakend als 'thuislanden' of Bantustans (zie figuur 1). De demarcatie van deze schijnbaar onafhankelijke staten was ingegeven door de ideologie dat de zwarte bevolking van Zuid-Afrika de stad slechts tijdelijk mocht bewonen. Op economisch vlak was de afbakening van deze thuislanden echter een regelrechte ramp. Als gevolg van een gebrek aan financiële middelen en infrastructuur bleven zij de minst verstedelijkte en geïndustrialiseerde gebieden van het land. Daarom bestendigde de creatie van de thuislanden ook een systeem van arbeidsmigratie. In dit systeem

werden heel wat zwarten gedwongen om hun rurale verblijfplaats in een thuisland te behouden terwijl ze het grootste deel van het jaar leefden en werkten in de grootstedelijke gebieden.

Bijna twintig jaar na de opheffing van Apartheid migreren nog steeds veel Zuid-Afrikanen tussen de stad en het platteland. Schattingen over hun precieze aantal gaan van 1,2 tot 5 miljoen. Velen onder hen bezitten naast hun verblijfplaats in de stad ook nog een woning op het platteland. Dit betekent dat tweede verblijven in Zuid-Afrika niet alleen het domein van de allerrijksten zijn. Door de sterke link tussen stedelingen en hun families op het platteland moeten we tot twee miljoen extra tweede verblijven in rekening brengen.

Verskillende types tweede verblijven impliceren een verschillend tijdruimtegebruik

Zulke niet-recreatieve tweede verblijven zijn tot nog toe echter amper onderzocht. Toch is het duidelijk dat deze op meerdere punten verschillen van de tweede verblijven van de rijkere bevolking in plaatsen als Dullstroom, Greyton of Nieu Bethesda. Ook al spenderen deze families het merendeel van hun tijd in hun woning in de stad en wordt de woning in hun tribaal dorp enkel bezocht tijdens lange vakanties of om familiale redenen zoals begrafenissen, inwijdingen of geboortes, toch beschouwen zij vooral deze laatste als hun thuis. Er is dus wel sprake van een typisch gebruik tijdens het weekend, vakanties of bepaalde seizoenen, maar dan om totaal andere redenen.

De meeste van dergelijke plattelandsverblijven zijn gelegen in de Oost-Kaap, in Limpopo en in het noorden van de provincie KwaZulu-Natal. Dit zijn drie van de armste regio's van Zuid-Afrika. Een belangrijke bijkomende vraag is dan ook hoe regelmatig deze gebieden bezocht worden. Ze liggen relatief ver van de steden en vele bewoners zijn ongetwijfeld te arm om meer dan één keer per jaar over en weer te gaan.

Terwijl recreatieve woningen voornamelijk met de auto of het vliegtuig aangedaan worden, speelt het openbaar vervoer een belangrijke rol voor de verplaatsingen naar de plattelandsverblijven van de armen. In de kantlijn kan hierbij nog opgemerkt worden dat Zuid-Afrika meer en meer legale en illegale immigranten uit Zimbabwe, Mozambique, Malawi, Zambia, Lesotho, Swaziland, Nigeria en Ghana aantrekt. Velen onder hen hebben ook rurale woningen in hun land van afkomst. Dit zou een belangrijke niche kunnen vormen in het onderzoek naar transnationale tweede verblijven. Er wordt namelijk van uitgegaan dat zulke verblijven één of twee keer per jaar bezocht worden. Ook al zou onderzoek naar dergelijke tweede verblijven de ontwikkeling van een rijkere en veelomvattende theorie over tweede woningen en hun verschillende betekenissen en tijdsruimtegebruik stimuleren, toch weet niemand of dat ook echt zo is.

Besluit

Dit artikel heeft aangetoond dat tijd een belangrijke dimensie is in het onderzoek naar tweede verblijven. Meer bepaald is het duidelijk geworden dat verschillende types tweede verblijven, van villa's voorzien van alle comfort tot Spartaans ingerichte hutten, een verschillend tijd-ruimtegebruik impliceren. Dit tijdruimtegebruik is bovendien afhankelijk van de exacte locatie van het tweede verblijf. Vakantiewoningen die dicht bij de steden gelegen zijn, worden voor kortere periodes gebruikt dan woningen die moeilijker te bereiken zijn. De vraag is nu wat de gevolgen hiervan zijn voor de plattelandsdorpen en -stadjes. Zijn dorpen en stadjes met veel tweede verblijven leefbaarder dan degene zonder? Komt dat doordat de permanente inwoners kunnen genieten van een uitgebreider winkelaanbod? Of wordt het dorpsleven aangetast door de quasi permanente leegstand van vele woningen en door de toenemende vastgoedprijzen? Hoewel dit artikel deze vragen niet heeft beantwoord, is het wel duidelijk geworden dat de Zuid-Afrikaanse situatie complexer is dan de Europese. Resultaten van Europese studies over tweede verblijven kunnen dan ook niet klakkeloos vertaald worden naar de Zuid-Afrikaanse context.

Gijsbert Hoogendoorn (gijsbert.hoogendoorn@wits.ac.za) werkt aan de *School of Geography, Archaeology and Environmental Studies van de Universiteit van Witwatersrand in Johannesburg, Zuid-Afrika*. Hij wil Harry Tait uitdrukkelijk bedanken voor zijn waardevolle inzichten.

Literatuurselectie

- Chaplin, D. (1999) Consuming work/productive leisure: the consumption patterns of second home environments, *Leisure Studies*, 18, pp. 41-55.
- Hall, C.M. (2005) Reconsidering the geography of tourism and contemporary mobility, *Geographical Research*, 43, nr. 2, pp. 125-139.
- Hall, C.M. & Müller, D.K. (2004) Tourism, mobility and second homes: between elite landscape and common ground. Channel view publications: Clevedon.
- Hoogendoorn, G. & Visser, G. & Marais, L. (2009) Changing countryside's, changing villages: second homes in Rhodes, South Africa. *South African Geographical Journal*, 91, nr. 2, pp. 75-83.
- Hoogendoorn, G. & Visser, G. (2010) The economic impacts of second home development in small-town South Africa. *Tourism Recreation Research*, 35, nr.1, pp. 53-64.
- Müller, D.K. (2004) Mobility, tourism, and second homes. In: Lew, AA, & Hall, C.M. and Williams, A.M. (Eds) *A Companion to Tourism*. Oxford: Blackwell. Pp. 387-98.
- Smit, W. (1998) The rural linkages of urban households in Durban, South Africa, *Environment and Urbanization*, 10, nr.1, pp. 77-87.
- Williams, A.M. & King, R. & Warnes, T. (2004) British second homes in southern Europe: shifting nodes in the scapes and flows of migration and tourism. In: C.M. Hall, & Müller, D. K. (Eds) *Tourism, mobility and second homes: between elite landscapes and common ground*. Clevedon: Channel View. Pp. 97-112.
- Williams, A.M. & Hall, C.M. (2002) Tourism and migration: new relationship between production and consumption. *Tourism Geographies*, 2, nr.1, pp. 5-27.

Tijd als strategische partner

AUTEUR Kris Oosting

FOTOGRAFIE Kris Oosting

Tijdelijkheid lijkt één van de toverwoorden van de huidige crisis. In het groeiende besef dat ruimtelijke ordening zoals we dat kennen weleens definitief tot het verleden zou kunnen behoren, lijkt het benutten van de tussentijd een middel op weg naar de nieuwe werkelijkheid.

De aandacht voor tijdelijk ruimtegebruik lijkt, behalve een dankbaar fenomeen in crisistijd, tevens een reactie op de achterliggende periode waarin grootschalige gebiedsontwikkeling wellicht door velen werd gezien als het summum van de ruimtelijke ordening. Maar zoals dat gaat met buzzwoorden komt op elke actie een reactie. De complexiteit van de hedendaagse ruimtelijke ordening, met daarbinnen een continue veranderend krachtenveld van markt en overheid, zorgt ook voor spanning en onbehagen in de stedelijke context die weer vraagt om nieuwe antwoorden.

Waarom wachten op betere tijden?

Tussentijd als ruimtelijk begrip

Het is goed om allereerst tussentijd als ruimtelijk begrip te duiden. Tussentijd wordt hier opgevat als een onzekere overspanning tussen twee relatief zekere momenten. Het startpunt van deze overspanning is daarbij vaak helder: dat is het moment dat een locatie zijn oude functie verliest. De weg naar het eindpunt is echter zeer complex en de lengte ervan afhankelijk van een veelvoud van interne en externe factoren. Die onzekerheid kan, wanneer de weg te lang wordt, zorgen voor een groeiend gevoel van onbehagen. Bijvoorbeeld door verval en verloederding, maar ook door een langdurige verstoring van stedelijke processen. Ter illustratie van deze ruimtelijke spanning is het interessant om de blik eens te richten op de gemeente Almelo. Hoewel elke stad in Nederland

dergelijke problematiek kent, is Almelo een zeer pakkend en actueel voorbeeld van de botsing tussen een haast klassiek aandoende top-down benadering en een harde nieuwe realiteit. De gevolgen van die botsing vormen op hun beurt weer een dankbare speeltuin om na te denken over de waarde van tijd en tijdelijkheid in die nieuwe realiteit.

Slagschaduw van de ambitie

In 2004 presenteerde het gemeentebestuur van Almelo een ambitieus Masterplan, waarin de hoofdlijnen voor de toekomstige ontwikkeling van de gehele stad werden vastgelegd. Hoofddoel was het in balans brengen van de stad, die zowel in sociale als in ruimtelijke zin nog altijd kampt met de naweeën van de teloorgang van de textielindustrie in de loop van de vorige eeuw. Om dit te bewerkstelligen zou de stad meer draagkrachtige inwoners naar de stad moeten trekken en door moeten groeien van de huidige 75.000 inwoners richting 100.000. Afgezien van de realisatie van nieuwe woonwijken zou ook het voorzieningenniveau in de stad naar een hoger plan gebracht moeten worden.

Onderdeel van deze ambitie vormde een grootschalige revitalisatie van de binnenstad, waartoe in 2006 een omvangrijk binnenstadsplan werd vastgesteld naar de visie van het stedenbouwkundige bureau van Rein Geurtsen. Dit plan voorzag in de sloop van grote delen van de huidige binnenstad om nieuwbouw met flink grotere volumes te kunnen plegen, waarmee de ruimtelijke kwaliteit zou moeten worden verhoogd.

Het voert te ver om op deze plek in te gaan op alle details van dit plan, maar sinds de presentatie hangt het als een schaduw boven de stad.

Onder die schaduw borrelt een zeker ongenoegen onder burgers, ondernemers, corporaties en andere investeerders over de gang van zaken rond dit binnenstadsplan. Al vele jaren wordt er gesproken over vernieuwing van de Almelse binnenstad, maar concrete resultaten blijven vooralsnog uit en vele partijen voelen zich buitengesloten in het proces.

Vrij recentelijk, in juni 2008, kwam de stad bijvoorbeeld in het nieuws door de opvallende gijzeling van een wethouder en een viertal amb-

tenaren door een horeca-ondernemer. Die laatste werd naar eigen zeggen gefrustreerd in zijn werkzaamheden door ruimtelijke plannen van de Gemeente Almelo. Het is één van de meer tastbare getuigenissen van de gevolgen van de tomeloze ambitie die het gemeentebestuur ter plaatse in de afgelopen jaren tentoon heeft gespreid – en van de moeilijke strijd die de stad al decennia voert om onder haar eigen textielschulp vandaan te kruipen.

Kritiek op het volume en de realiteitszin van het Masterplan was er van meet af aan. Het boven de markt zweven van de plannen heeft ervoor gezorgd dat andere ontwikkelingen in de binnenstad, geïnitieerd vanuit onder meer de woningcorporaties, zo goed als stil zijn komen te liggen. De gemeente Almelo, die voor de realisatie van de plannen steun vond bij ontwikkelaars Dura Vermeer en Kondor Wessels, moest begin 2010 zelfs concluderen dat het de gewenste regie over het proces aan het kwijtraken was toen de klassieke strategische partners – de beide woningcorporaties in de stad – zich, samen met een flink aantal ondernemers en een deel van de gegoede burgerij, openlijk schaarden achter een alternatieve binnenstadsvisie.

Deze alternatieve visie, op voorspraak van een lokale voormalige projectontwikkelaar, behelst eveneens een grootschalige revitalisatie van het centrumgebied. Ze is echter in volume, kosten en looptijd een stuk minder omvangrijk dan de plannen van het destijds zittende gemeentebestuur. Los van de discussie over de exacte vormgeving van een toekomstige binnenstad geeft het vooral aan dat de Gemeente Almelo zich schijnbaar in haar ambitie vervreemd heeft van haar burgers, de corporaties en andere lokale partners door te zeer top-down te redene-

ren en andere partijen te weinig toe te laten in het proces.

Om het plaatje compleet te maken zijn de groeiambities van de stad flink naar beneden bijgesteld en is ook in Almelo het besef doorgedrongen dat groei wellicht een scenario is uit het verleden. De economische crisis van de laatste jaren heeft daarbovenop nog eens de genadeslag uitgedeeld aan veel projecten die nog rond de markt dwaalden. Onder druk van de economische, politieke, maatschappelijke én demografische factoren worden de ambities van het binnenstadsplan op dit moment door een nieuw college dan ook grondig naar beneden bijgesteld.

Tijdelijk ruimtegebruik vraagt om een nieuwe manier van denken

Terwijl het nog altijd wachten is op de eerste bouwkraan in de Almelse skyline, raakt het toch al kwetsbare stedelijke weefsel uit elkaar gerafeld door de grote hoeveelheid braakliggende terreinen in de binnenstad. Deze zijn mede ontstaan doordat ambitie en realiteit niet in elkaars verlengde blijken te liggen. Terwijl de discussie verder woedt over welke kant het op moet met de stad liggen deze gronden nog altijd te wachten op enige activiteit. Wat gebeurt er dan in de tussentijd? Die duurt in veel gevallen al veel langer dan van meet af aan voorzien. Waarom wachten op betere tijden, terwijl tijdelijk gebruik van de vrije ruimte dergelijke locaties weer een functie zou kunnen geven en aldus terug zou kunnen brengen in de mental map van de stadsbewoners?

Een kokend vat

Hoewel de dynamiek en de procesmatige ruimtelijke gang van zaken in Almelo zeer specifiek zijn, is het ontstaan van tussentijden veel meer generiek voor alle Nederlandse steden. Vele hectaren braakliggende grond en een zee aan structureel leegstaande winkel- en kantoorpanden kleuren mede het Nederlandse stedelijke landschap. Onder invloed van de huidige crisis in de bouw en vastgoed is de druk van die tijdelijk functioneloze plekken in de steden dan wel verder toegenomen, maar ze is van alle tijden. Want wat is ten slotte tussentijd meer dan een simpele weerslag in de tijd van een sociaal-ruimtelijk gegeven? Elke stad is immers een kokend vat met daarin een continue wisselende samenstelling van mensen, gebouwen, ideeën en initiatieven – crisis of geen crisis. In dit proces ontstaan hoe dan ook tussentijden wanneer oude functies verdwijnen of overgaan in nieuwe. Het ontstaan daarvan is tevens een gevolg van de botsing tussen de stedelijke hardware vs. software ofwel stenen vs. mensen en functionaliteit vs. flexibiliteit. Het benutten van die tussentijd is eveneens iets van alle tijden. De kraakbeweging en de tegenbeweging van de meer geïnstitutionaliseerde anti-kraak zijn daar duidelijke voorbeelden van.

Het creëren van meerwaarde

Maar waar zit nou die meerwaarde van tijdelijk ruimtegebruik en moet dat eigenlijk wel per se in die tussentijd? Want als het een simpel gegeven in de tijd is, en tevens iets van alle tijden, waarom zouden we daar nu plots strategieën voor moeten ontwikkelen? De toegenomen

complexiteit van grootschalige gebiedsontwikkeling en herstructurering leidt er toe dat grote (binnen)stedelijke locaties niet zelden meer dan tien jaar leeg staan of braak liggen. De huidige marktomstandigheden en vooruitzichten doen vermoeden dat het probleem van leegstand en braakligging in de nabije toekomst eerder toe dan af zal nemen. Tijdelijk ruimtegebruik heeft in dergelijke gevallen op korte termijn waarde omdat het braakliggende terreinen weer integreert in het stedelijk weefsel en gebruikswaarde geeft. Het kan er voor zorgen dat de leefbaarheid in een buurt niet verder onder druk komt te staan tijdens de lange periode van planvorming, bijvoorbeeld door de realisatie van tijdelijke speelplekken of andere faciliteiten voor buurtbewoners, ondernemers of bezoekers. Op langere termijn kan tijdelijk ruimtegebruik juist bijdragen aan de vorming van een nieuwe identiteit voor een gebied, vooruitlopend op een toekomstige ontwikkeling. Mits ruimte wordt geboden voor experiment kan het testen van nieuwe functies en concepten in de vrije ruimte leiden tot nieuwe inzichten over hoe die ruimte in de toekomst zou kunnen en/of moeten functioneren. Het biedt op deze wijze vrije ademruimte voor de stad, en geeft lucht aan de spanning die er langs de breuklijnen van de stedelijke structuur ontstaat. Het kan daarmee een middel vormen in de zoektocht naar een nieuw programma, waar oude programma's niet langer volstaan of haalbaar zijn in een nieuwe realiteit.

Couleur locale

Uitgangspunt is echter wel dat de couleur locale daarbij centraal staat. Tijdelijke invullingen zijn geen generieke knip-en-plak-concepten, maar putten hun kracht uit de inbedding van lokale initiatieven in het ruimtelijke proces. In de hype rond de creatieve stad van het laatste decennium lijkt het loslaten van een blik kunstenaars in een leegstaande fabriekshal soms het middel voor alle stedelijke problematiek. Daarmee zijn tijdelijkheid en de creatieve stad als fenomenen in de discussie nauw verweven geraakt en eigenlijk is dat jammer. Dat het ook breder kan dan reflexmatig terug te grijpen op de creatieve klasse bewijst bijvoorbeeld het Open Lab Ebbinge, een project in de gemeente Groningen. Aan de noordkant van de Groningse binnenstad grenst het zogeheten CiBoGa-terrein, dat in het verleden onder meer plaats bood aan een gasfabriek. Die gasfabriek heeft reeds lang plaats moeten maken voor herontwikkeling, maar de planvorming voor de locatie bleek de afgelopen vijftien jaar een weg vol obstakels. Bodemverontreiniging, tegenvallende verkoopcijfers en terugtrekkende marktpartijen droegen bij aan steeds verdere vertraging van het project. De braakliggende locatie was ondernemers in het zogeheten Ebbingekwartier, dat reeds kampte met leegstand en optredende verpaupering, een doorn in het oog.

Om het tijt te keren lanceerden de lokale ondernemers en de buurtbewoners zelf verscheidene initiatieven, waaronder het idee van een tijdelijke micro-stad op het CiBoGa-terrein: het Open Lab Ebbinge. Voor de duur van vijf jaar moeten daar enkele mobiele paviljoens verrijzen waarin een diversiteit aan functies een tijdelijk onderdak vindt. De benodigde grond wordt kosteloos ter beschikking gesteld door grondbezitter Nijestee. Onder de te realiseren functies bevinden zich onder meer starterswoningen, een hostel, faciliteiten van de Rijksuniversiteit Groningen, ateliers, winkelruimten en een tijdelijk evenemententerrein.

De Gemeente Groningen speelt hierbij een faciliterende en (financieel) stimulerende rol, maar de regie over de invulling wordt gevoerd door het daarvoor opgerichte projectbureau. De tijdelijke functies kunnen, bij succes, een plaats krijgen in de definitieve herontwikkeling of elders in de omgeving. Hoewel over het uiteindelijke succes van het experiment nog weinig valt te zeggen – het moet nog gebouwd worden – geeft het een beeld van het scala aan mogelijkheden, maar zeker ook de valkuilen. Die laatste blijken zich in Groningen op verscheidene momenten in het gevolgde proces voor te doen, waar discussies over geldstromen, verantwoordelijkheid en regelgeving zorgen voor onduidelijkheid in de voortgang van het project. Een belangrijke moeilijkheid is dat betrokken partijen – en niet in het minst de van oudsher ontwikkelingsgerichte Ruimtelijke Ordening afdeling van de gemeente – moeten wennen aan de nieuwe rolverdeling.

Tijd als strategische partner

Dat laatste punt geeft aan dat tijdelijk ruimtegebruik als strategie binnen gebiedsontwikkeling vraagt om een nieuwe manier van denken. Een omslag in de beleidscultuur ook bij overheden, die hun plek achter het stuur al lang hebben moeten verlaten, maar daar nog niet altijd naar lijken te willen handelen. Het vereist ook een omslag in denken over ruimtelijke regelgeving. Experimenten bestaan enkel bij de gratie van een zekere vrijheid, die het mogelijk maakt om functies te testen die niet passen binnen het vigerende bestemmingsplan of waarvoor

wet- en regelgeving ten aanzien van permanente bebouwing belemmerend is.

Teruggrijpend op de situatie in Almelo zou de gemeente, in goed overleg met marktpartijen, lokale initiatieven kunnen faciliteren en een plek bieden in de vrije ruimte. Het onbehagen dat in de stad is ontstaan kan daarmee wellicht tegenwicht worden geboden en het biedt tevens een ruimtelijke uitlaatklep aan het wantrouwen en ongenoegen onder de inwoners van de stad, die op deze manier weer betrokken raken bij de ontwikkeling van hun eigen leefomgeving. Cruciale plekken kunnen weer worden opgenomen in het stedelijk weefsel, hetzij door functioneel groen, hetzij door experimentele bouw of andersoortige functies. De ruimte wordt daarmee een levende testcase voor de toekomstige nieuwe binnenstad, mits de gemeente Almelo haar plek achter het stuur durft af te staan aan initiatiefrijke inwoners en ondernemers. Niet dat tijdelijkheid daarmee zaligmakend is. Op haar beurt brengt het ook weer risico's en onzekerheden over de uitkomsten met zich mee. Burgers, partners en ondernemers terugbrengen in het ruimtelijk proces en tegelijk de binnenstad levend houden tijdens de lange herontwikkelingsfase zou de Gemeente Almelo echter al veel voordelen kunnen opleveren, die moeilijk in economische termen zijn uit te drukken.

Er blijft echter nog één cruciale vraag liggen: waarom per se in de tussentijd? Het potentieel van tijdelijke invullingen zou immers ook benut kunnen worden als een oorspronkelijke ontwikkelingsstrategie - tenzij juist tijd de succesfactor zou zijn. Vaak wordt tijdelijkheid toegepast als noodverband bij een ontwikkeling die spaak loopt. Nog veel interessanter zou het zijn om een gebied waarvoor geen heldere toekomstvisie bestaat vrij te geven voor initiatieven met gelijksoortige grondbeginselen, maar zonder de druk van de tijdelijkheid. Daarvoor moet men openstaan voor het idee dat niet langer een gewenst eindbeeld de kern vormt van (her)ontwikkeling, maar er geredeneerd moet worden vanuit de huidige situatie en de kansen die dit biedt. Gebruikers van het gebied komen daarmee centraal te staan in het ontwikkelingsproces. Zij vinden als het ware gezamenlijk de stad van de toekomst uit, binnen grof geformuleerde planologische doelstellingen. Klaus Overmeyer noemt het open source planning, een verweving van top-down en bottom-up processen naar het voorbeeld van online developing communities: er is een gedeelde basisnotie van waar het proces ongeveer toe moet leiden, maar hoe het tot stand komt en hoe het er exact uit gaat zien, vinden de gebruikers uit. Op deze manier biedt de stad meer ruimte voor de flexibele wensen van het individu en sluit zij meer aan bij de belevingswereld van hen die er in de toekomst moeten wonen en werken.

Ironisch genoeg lijkt het wenselijk dat, in deze tijd van een verder terugtrekkende overheid, juist diezelfde overheid hier het voortouw in zou nemen. Enerzijds door het verwerven van de benodigde grond, anderzijds vanuit een stimulerende of regisserende rol. Het is wederom de stad Groningen die momenteel bezig is om een dergelijke vorm van experimentele stedenbouw te onderzoeken voor het Suikerunieterrein, al is ook dit in eerste instantie bedoeld als tijdelijke ontwikkeling. Ook deze open source stedenbouw zal echter geen allesomvattend antwoord vormen. Daarvoor is het als concept te intensief om vorm te geven en te weinig generiek. Het zal ook niet in staat zijn om alle gebruikers van de ruimte in het proces te integreren. Dat is een blijvende

utopie omdat nu eenmaal niet iedereen deel kan en wil uitmaken van een dergelijk proces. Wellicht zal de praktijk uitwijzen dat het concept al doende wel kan leiden tot het ontstaan van meer generieke nieuwe concepten voor stadsontwikkeling. Vooraleer we het echter hebben over randvoorwaarden en instrumenten is het wenselijk dat er vanuit de huidige crisis eerst goed de tijd wordt genomen om te bedenken wat onze nieuwe idealen eigenlijk zijn in de ruimtelijke ordening. Tenslotte begint elke goede 'revolutie' in beginsel vanuit idealisme.

Kris Oosting (kris@krisoosting.nl) is planoloog/sociaal geograaf en oprichter van Buro Stadmakers (www.stadmakers.nl).

Literatuurselectie

Haydn, F., R. Temel (2006) Temporary urban spaces: concepts for the use of city spaces. Basel: Birkhauser.

Jacobs, J. (1961) The death and life of great American cities. New York: Vintage Books.

Oosting, K. (2010), De toekomst van het even: de stad als laboratorium van de tijdelijkheid. In: Bouma, G. (red), Ruimtelijke ordening in crisis. Delft: SPD.

Overmeyer, K. (2007) Urban Pioneers: temporary use and urban development in Berlin. Berlijn: Jovis Verlag.

Schutten, I., S. Lindemann (2010) Stedelijke transformatie in de tussentijd: Hotel Transvaal als impuls voor de wijk. Haarlem: SUN Trancity.

Versteijlen, N., van Dommelen, S., Saris, J. (2008) Cultureel-economische strategieën in de stedelijke vernieuwing. In: Saris, J. (red.) Nieuwe ideeën voor oude gebouwen. Rotterdam: Nai.

Besmet door de netwerktijd

AUTEUR Robert Hassan

FOTOGRAFIE FaceMePls@Flickr.com

VERTALING Bruno Meeus en Nick Schuermans

Kom jij ook moeilijk een dag door zonder mobiele telefoon, email en facebook? Begeef jij je dus dieper en dieper in de netwerktijd? Besef je wel dat dit leidt tot geheugen- en concentratieverlies?

Tijd is een schijnbaar eenvoudige zaak. In zijn meest tastbare vorm is het de wekker op ons nachtkastje, het mechanisme van ons polshorloge of het klokje op onze computer. Tijd in deze zin organiseert ons leven, rationaliseert onze economie en geeft ons de basis waarop onze levensloop een chronologische volgorde heeft met een coherent verleden, heden en toekomst. Die levensloop ontvouwt zich, zo zeggen we, terwijl de tijd loopt. Als individuen en leden van complexe samenlevingen denken we over de loop van ons leven in termen van minuten, uren, dagen, weken, maanden en jaren.

De machine – en de klok in het bijzonder – werd een metafoor voor de wereld en haar rationele, harmonieuze ordening

Ondertussen staan we echter nauwelijks stil bij de enorme inspanningen die het ons kost om op tijd uit bed te komen en een formidabele hoeveelheid taken, verplichtingen en beloftes te plannen in de tijd. Een hoeveelheid activiteiten die overigens steeds maar verder groeit tot een denser en complexer geheel. Binnen dit geheel zijn we helaas te gehaast om even stil te staan bij de vraag wat tijd nu eigenlijk is. Het gebeurt inderdaad te weinig dat iemand een vraag stelt over de aard van de tijd, of wat we voelen over tijd of hoe we tijd persoonlijk ervaren. Dan begint inderdaad de moeilijkheid. Hoe begin je aan een uitleg over tijd? Wat is tijd nu precies?

Als je kijkt naar de klok lijkt het antwoord simpel. Daar gaat de tijd vooruit, met dezelfde snelheid, hetzelfde tikken van de wijzer, ongestoord en schijnbaar tot in het oneindige. Toch kent iedereen ook het typische gevoel dat de tijd 'kruipt' of 'vliegt'. Soms zeg je ook dat een bepaalde gebeurtenis zich 'in slow motion' leek af te spelen. Er zijn dus minstens twee vormen van tijd: een die geleid wordt door de tikkende klok en die voor iedereen gelijk is, en een andere die we individueel ervaren en voor iedereen verschillend is. Wat is er aan de hand? Waarom meten we tijd twee keer? Een keer mechanisch en objectief en een keer fysiek en subjectief?

De opkomst van de kloktijd in West-Europa

Laten we eerst en vooral kijken naar de subjectieve ervaring van tijd. Rond de eeuwwisseling van de negentiende eeuw ontstond de fenomenologie. In deze filosofische stroming was Henri Bergson een leidende figuur. Hij sprak zich uit tegen de moderniteit, tegen de rationaliserende effecten van de industrialisering en tegen de manier waarop de moderniteit beslag legde op tijd. Voor Bergson was tijd een subjectieve ervaring die weinig te maken had met de klok aan de muur. Hij wilde namelijk een alternatieve metafysica creëren tegenover wat hij beschouwde als het al te mechanistisch en wetenschappelijk beeld gegenereerd door een strikte rationaliteit. Hij hield zich daarom vooral bezig met subtiële en moeilijk vast te stellen onderwerpen die op het eerste zicht ontsnappen aan de rationaliteit. Zo schreef hij over het geheugen en herinneringen. Op basis daarvan stelde hij zich de vraag waarom we tijd zo nodig moeten meten, standaardiseren en veralgemenen als ieder van ons het uiteindelijk op een andere manier ervaart. Om deze vraag te beantwoorden, moeten we terug naar de oorsprong van de moderne wetenschap. In West-Europa hing die nauw samen met de doorbraak van het Verlichtingsdenken en de opkomst van de kapitalistische industrialisatie. De moderne wetenschap kwam namelijk niet plots uit de lucht gevallen. Het idee dat de wereld uitdrukbaar is in cijfers ging eigenlijk al terug tot het klassieke Griekenland, het mecha-

Charlie Chaplin in *Modern Times* (1936)

nistische denken van Plato en Pythagoras' succesvolle beschrijvingen van geometrische figuren. Dat idee werd echter herontdekt tijdens de Renaissance. Van cruciaal belang hierbij was het werk van Isaac Newton. Hij ontwikkelde de theorie van de zwaartekracht. Hij werkte ook de bewegingen van planeten en sterren uit op basis van de onderlinge relatie - zoals hij het zag - tussen tijd en beweging.

Newton geloofde sterk dat tijd iets abstracts was en buiten de wereld stond. In de eerste pagina's van zijn *Principia* gaf hij bijvoorbeeld aan dat "absolute ware en wiskundige tijd uit zichzelf stroomt op een gelijkmatige manier en zonder relatie tot iets externs". De snelheid waarmee de tijd stroomt was voor Newton dus onafhankelijk van de processen in het universum. Hij nam momenten van absolute tijd in beschouwing. Die volgden elkaar op in een continue lineaire volgorde.

De meest krachtige erfenis van Newtons werk was dat het een abstracte, mechanistische en wiskundige onderbouw gaf aan onze perceptie van de natuurlijke wereld en haar plaats in het heelal. In overeenstemming met de opkomende gedachte van de Verlichtingsfilosofie dat rationele wetenschap en technologische ontwikkeling het bewijs waren van de menselijke vooruitgang, werd de machine - en de klok in het bijzonder - een metafoor voor de wereld en haar rationele, harmonieuze ordening. Het beeld van een mechanisch universum, afgebeeld als een ingewikkeld uurwerk, was krachtig. Het beeld werd fysiek vorm gegeven door de uurwerkmachines van Galileo. Die toonden de beweging van de planeten rond de zon en impliceerden daarmee dat het universum zelf een soort enorme klok was.

In de achttiende en negentiende eeuw had dit ingrijpende gevolgen voor de filosofische, sociaal-economische en politieke domeinen van het leven. Of het nu ging over landbouw, stedenbouw of efficiënte communicatie, steeds weer kwam het idee terug dat vooruitgang enkel bereikt zou worden als de irrationele, chaotische en rommelige wereld plaats zou ruimen voor een nieuwe wereld gespiegeld aan de perfectie van het bredere en veel beter geordende universum. Voor de Industriële Revolutie waren deze impulsen essentieel. Uiteindelijk was het immers de tijd van de klok die de revolutie haalbaar maakte. Lewis Mumford benadrukte bijvoorbeeld dat de klok veel belangrijker was voor de industrialisatie dan de stoommachine. Zonder nauwkeurige

coördinatie van de organisatie van het moderne leven in de tijd zou de Industriële Revolutie onmogelijk geweest zijn.

De gevolgen waren echter niet te overzien. De biologische en ecologische ritmes waaraan mensen gedurende millennia waren blootgesteld werden vervangen door een nieuw tijdsbesef en een nieuwe 'tijdsdiscipline'. Werknemers moesten worden gesynchroniseerd met de ritmes van machines en fabrieken. De invloed van de klok op het dagelijkse leven nam hierdoor snel toe. De persoonlijke en subjectieve ervaring van tijd geraakte meer en meer in de verdrinking.

Kloktijd en Fordistische groei

Al driehonderd jaar is de klok dus aanwezig in ons leven. Als de tijdelijke uitdrukking van een hele manier van leven, kwam de klok echter volledig centraal te staan onder het Fordistische model van productie en expansie. Dit model was eigenlijk uitgetekend door Henry Ford. Door de revolutionaire assemblagelijns voor de productie van zijn Model T's, kon hij de productiviteit van zijn fabrieken enorm verhogen. Door de massale schaalvoordelen die hij hiermee creëerde kon hij zijn productiekosten ook sterk doen dalen. Hierdoor kon hij meer afgewerkte producten aan consumenten slijten. Dit succes zorgde er voor dat zijn idee van de assemblagelijns zich wijd en zijd verspreidde. In de jaren 1920 zag zelfs de jonge Sovjet-Unie deze Fordistische techniek als de weg naar de toekomst.

Tegen 1950 groeide de logica van het Fordisme uit tot de kern van het kapitalisme. Steeds meer domeinen van de samenleving werden ingeschakeld in het proces van planning, coördinatie en massaconsumptie. Fordisme werd hierdoor een echte manier van leven. De ganse maatschappij werd gebouwd op een krachtige set van verwachtingen en waarden die gebaseerd waren op de ritmes van een machine- en klok-gebaseerde tijdelijkheid. Denk bijvoorbeeld maar aan nine-to-five werk, vast werk in een specifieke branche of systemen van kredietverlening aan consumenten en producenten die steunden op positieve economische verwachtingen in de toekomst. Deze systemen brachten de naoorlogse economie tot hoogconjunctuur en stelden samenlevingen in ontwikkelde landen over de hele wereld in staat om een welvaartsstaat in te richten. De periode van 1945 tot het midden van de jaren 1970 kunnen we daarom typeren als een eerste globaliseringsgolf. Ruimte was er in overvloed en werd druk geconsumeerd voor de opbouw en heropbouw van nieuwe infrastructuur. Ruimtelijk breidde ook de zoektocht uit naar nieuwe consumenten. De tijd van de klok paste perfect bij deze geplande en georganiseerde verbouwing en uitbreiding van het kapitalisme in de wereld.

De opkomst van de netwerk tijd

Deze expansie van het Fordistische kapitalisme veronderstelde echter ook toenemende concurrentie. Wanneer de grenzen van de planeet werden bereikt, wanneer er minder ruimte vrij was voor de bouw van nieuwe markten, wanneer er minder mogelijkheden waren om de continue stroom van grondstoffen veilig te stellen en wanneer er minder goedkope arbeidskrachten beschikbaar waren, begonnen economische crises elkaar op te volgen. Dit kwam tot een hoogtepunt in 1973 toen een wereldwijde oliecrisis een al verzwakte wereldeconomie in een recessie bracht. Er is een lange en gedetailleerde politieke en econo-

mische geschiedenis achter deze scharnierperiode in onze moderne geschiedenis, maar het volstaat om hier te zeggen dat de 'oplossing' resulteerde in wat wij nu ervaren als een tweede globalisingsgolf. Snelheid vormt de basis van deze golf. De relatieve betrouwbaarheid, voorspelbaarheid en onveranderlijkheid van het Fordisme werden immers gezien als de oorzaken van de crisis. Om uit de crisis te geraken – zo veronderstelden de bedrijfsleiders, de managers en een nieuwe generatie van neo-klassieke economen – was dus flexibiliteit nodig. Automatisering en informatisering waren de meest efficiënte manieren om die flexibiliteit te bereiken. Een hoofdrol was daarbij weggelegd voor het internet. Vanuit militaire en universitaire laboratoria kwam dat uiteindelijk in de hoofdstroom van het economische en sociale leven. Het internet – en communicatienetwerken meer algemeen – functioneren in een virtuele ruimte waarin de netwerktijd de kloktijd vervangt. In het netwerk wordt immers een andere soort tijd gecreëerd die onafhankelijk is van de tijd van de klok en van de starre basis van het Fordistische model. Netwerktijd is de tijd van netwerkflexibiliteit en het is die vorm van technologische tijd die de ondertussen eeuwenoude hegemonie van de klok begint te ondergraven. Netwerktijd is de tijd waarin de meeste mensen tegenwoordig leven ook al zijn ze zich daar misschien niet altijd van bewust. Het is de tijd van flexibiliteit en permanente bereikbaarheid 24 uur op 24 uur en 7 dagen op 7. Het is de tijd van een flexibele en echt mondiale netwerkeconomie die zich met een verschroeijende snelheid voortbeweegt. Hoe verschilt die netwerktijd dan van de kloktijd? Het ritme van de klok die het industriële leven heeft gemeten gedurende driehonderd jaar is

– zo hebben we geleerd van Newton – een universele tijd. Dit is letterlijk zo sinds de planeet in 1882 werd opgedeeld in verschillende (klok)tijdzones. Netwerktijd, echter, is de tijd die we online en in een netwerkcontext creëren en ervaren. In de genetwerkte samenleving wordt onze subjectieve ervaring van tijd eens te meer verdrongen, maar deze keer onder de vorm van een computer-gestuurde 'real time'.

Wat gebeurt er wanneer het belang van de klok vermindert als basis voor het functioneren van het sociale, economische en culturele leven?

De tijd van de klok wordt eigenlijk betekenisloos in een wereldwijd netwerk waarin we verbonden zijn met andere online gebruikers uit eender welk deel van de wereld. Tijdzones krimpen tot niets online. Als het dag is bij ons, kan je perfect met iemand in Melbourne communiceren. Tijdzones worden dus irrelevant, behalve ten opzichte van iemands lichaamsklok, die de ervaring van alertheid of vermoeidheid produceert, en daarmee ook het probleem van het synchroniseren met de netwerktijd.

Dit maakt de kloktijd niet overbodig natuurlijk, maar onze ervaring van tijd – fenomenologisch gesproken dan – gebeurt wel meer en meer in een voortdurend groeiende netwerkomgeving en een mondiale econo-

mie, cultuur en samenleving. 'Glijdende uren' betekent in deze context veel meer dan het kunnen verzetten van de uren van het kantoorwerk. Het betekent dat de tijd zelf, net als de mondiale economie, in toenemende mate flexibel en kneedbaar wordt. Doordat ICT ons toelaat om meer en meer activiteiten bij elkaar te pakken in een bepaalde tijd, kan de tijd zelf op voorheen ongekende wijze gecomprimeerd worden. Denk bijvoorbeeld aan multitasking. Ook al wordt dit algemeen gezien als een goede zaak, toch is de realiteit dat het onze ervaring van tijd lijkt te versnellen.

Kunnen we de versnelling wel aan?

Mensen zijn de zwakke schakel in dit verhaal. Onze tijd in het netwerk is namelijk nu al overbelast door informatiestromen. Steeds meer zijn we afgeleid door digitale stromen waarin werk en ontspanning vervagen tot de consumptie en productie van bits en bytes. Hierbij worden we als mens herleid tot knooppunten in een wereldwijd netwerk. De klok tikt niet in cyberspace. Tijd, zoals Manuel Castells betoogt, vloeit als digitale tijd. Dit kan snel, langzaam, beheersbaar of oncontroleerbaar gebeuren, afhankelijk van het netwerkverband. Voortbewogen door de concurrentie, en beschouwd als een genetwerkte totaliteit, zijn deze fundamenteel vercommercialiseerde 'stromen' echter allemaal gericht op versnelling.

Wanneer het ritme van de klok in toenemende mate wordt vervangen door de stromen van het netwerk, worden patronen van tijd dus steeds volatieler en onvoorspelbaarder. De wereldwijde financiële crisis van 2008 is een voorbeeld van een collectief onvermogen om te zien wat er gaat komen. Alvin Toffler beschreef dit al in zijn profetische boek 'Future Shock'. Hij was ervan overtuigd dat de versnelling van de verandering zelf een elementaire kracht is. Volgens hem heeft deze versnellen-de kracht verregaande persoonlijke, psychologische, en sociologische gevolgen. Tenzij de mens snel leert om de mate van verandering in zijn persoonlijke zaken te controleren – zo stelde Toffler – zijn we gedoemd tot een gigantische aanpassingspanne.

Het concept tijd is dus allesbehalve eenvoudig. Als maatschappij hebben we de verschuiving naar een nieuwe relatie met technologische tijd nauwelijks erkend, laat staan overwogen. Wat betekent het wanneer het belang van de klok vermindert als basis voor het functioneren van het sociale, economische en culturele leven? Wat betekent het wanneer de constante van de kloktijd achterhaald wordt door de versnellende stromen van de netwerktijd?

Om deze vraag te beantwoorden, denk ik dat we eerst moeten nadenken over de grote invloed die de klok op de samenleving heeft gehad sinds de Industriële Revolutie. Net als de technologie van het schrijven, hielp ze mee vorm te geven aan wie we zijn, hoe we denken, en hoe we zin geven aan de wereld. De klok was begrenzend. Aan de snelheid waarmee netwerktijd doorheen de bestaande informatienetwerken wordt geduwd, is echter geen limiet. De maximumsnelheden worden slechts beperkt door de technologische mogelijkheden. De concurrentie zorgt er echter voor dat steeds snellere computers de normale gang van zaken zijn.

Onze primaire bezorgdheid zou dan ook moeten zijn hoe we moeten omgaan met de groeiende snelheid en het toenemende volume aan informatie. Hoe snel kan de samenleving worden voortbewogen voordat

het allemaal individueel en collectief te veel wordt? In een veelbesproken boek merkt Nicholas Carr bijvoorbeeld op dat het internet onze concentratiecapaciteit ondergraaft. Hij betoogt dat we niet kunnen omgaan met de groei en het tempo van het internet. Hij heeft een punt. Maar het is meer dan dat alleen. Meer dan enkel het internet is er de netwerksamenleving in haar totaliteit – van mobiele telefoons en laptops tot alles wat digitaal en koppelbaar is – die maakt dat ruimte en tijd steeds verder worden gecomprimeerd tot een volstrekt onbeheersbaar niveau. Dat we hierdoor onze concentratiecapaciteit verliezen is gevaarlijker dan we zelf denken. Onze aandachtsarmoede is namelijk verwant met een vorm van collectieve dementie: hoe erger het wordt, hoe minder we het schijnen te realiseren. Bovendien zorgt dit er ook nog eens voor dat we minder en minder in staat zijn om er zelf iets aan te doen. Gedachteloos lijken we voort te versnellen zoals een hogesnelheidstrein zonder bestuurder. Hebben we wel een idee wat er ons te wachten staat als de sporen plots ophouden?

Robert Hassan (hassanr@unimelb.edu.au) is Senior Research Fellow in het Media and Communications Program van de School of Culture and Communication aan de universiteit van Melbourne. Hij heeft uitgebreid geschreven over tijd, nieuwe media, politiek en politieke economie. Zijn recentste werk heet 'Empires of Speed' (2009) en momenteel legt hij de laatste hand aan 'The Age of Distraction' dat in 2011 zal verschijnen.

Literatuurselectie

Toffler, A. (1970) Future Shock. Londen: Pan.

AGORA

**Energieneutrale stad
= ruimtelijke kwaliteit?**

agora-magazine.nl

**word
abonnee**

MAGAZINE VOOR SOCIAALRUIMTELIJKE VRAAGSTUKKEN

Chinese steden in transitie

AUTEUR Peter C.J. Druijven

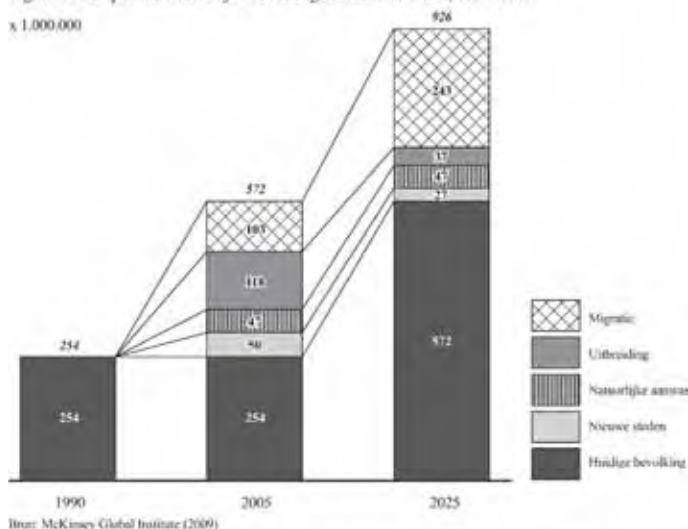
FOTOGRAFIE Jakob Montrasio

De urbane samenleving in China wordt behalve door groei gekenmerkt door differentiatie op velerlei gebied: politiek, demografisch, sociaal-economisch en cultureel. Het lijkt of de Chinese metropolen steeds meer kenmerken gaan vertonen van andere wereldsteden, en dat er sprake zou zijn van een toenemende convergentie. Maar is die schijn ook werkelijkheid?

China heeft de afgelopen twee decennia een spectaculaire bevolkingsgroei gekend. De stedelijke bevolking nam gedurende deze periode toe met ruim 350 miljoen inwoners, en deze groei is nog niet ten einde. Er wordt verwacht dat er tegen 2025 nog eens zoveel mensen zullen bijkomen. Tegen 2030 zal het land vermoedelijk 1 miljard stedelingen tellen. Demografisch en economisch betekent dat een ware aardverschuiving: China is op weg van een agrarisch-rurale naar een industriële-tertiaire stedelijke samenleving.

Figuur 1: Componenten stedelijke bevolkingstoename in China, 1990-2025

x 1.000.000

Factoren stedelijke groei China, 1990 – 2025

Figuur 1 toont de mate waarin verschillende factoren bijdragen aan deze stedelijke groei. In de periode 1990-2005 werd iets minder dan de helft ervan veroorzaakt door de uitbreiding van de stad naar het omringende rurale gebied. Dit was in deze periode dan ook de belangrijkste groeifactor. Meer recent wordt de verstedelijking van het rurale ommeland echter bemoeilijkt door een strenger overheidsbeleid. Vele grote steden, vooral in het kustgebied, kampen nu met een gebrek aan uitbreidingsruimte.

Opvallend is verder de grote rol van de plattelandsvlucht. In de periode 1990-2005 trokken ruim 100 miljoen mensen naar de stad. Deze factor bedraagt iets minder dan een derde van de totale stedelijke groei.

De versoepeling van het rigide huishoudregistratiesysteem (hukou-systeem) dat oorspronkelijk bedoeld was om de rurale bevolking op het platteland te houden, bracht hier echter verandering in. Voor de periode 2005-2025 wordt dan ook verwacht dat de bevolkingsgroei van steden meer bepaald wordt door migratie dan door uitbreiding naar het ommeland. Met een schatting van ongeveer 243 miljoen migranten zou deze factor verantwoordelijk zijn voor ruim tweederde van de totale stedelijke bevolkingsgroei.

De natuurlijke aanwas blijft in absolute zin dezelfde, maar neemt in relatieve zin af. Dit is een opvallende trend: migranten zijn immers meestal jong en stichten gezinnen. Deze geringe groei is niet alleen het gevolg van het strenge één-kindbeleid, maar vooral van een toename van de vormings- en opvoedingskosten van kinderen.

Het stichten van nieuwe steden, dat hoofdzakelijk een administratieve opschaling van bestaande nederzettingen van een lagere categorie betreft, boet als factor sterk in. Deze nieuwe steden liggen voor het merendeel binnen een afstand van 50 kilometer van de bestaande stedelijke centra. Kortom: stedelijke groei in China wordt vooral veroorzaakt door massale migratie naar steden en dan vooral naar de grootstedelijke regio's in het kustgebied. De nationale overheid streeft ernaar om deze migratie enigszins te beperken en om te buigen, onder meer door ontwikkelingsprojecten in het binnenland, maar slaagt daarin

slechts gedeeltelijk. De aantrekkingskracht van het kustgebied en directe omgeving blijkt te sterk voor de migranten. Bovendien stroken de belangen van de lokale overheden niet altijd met die van de nationale overheid.

Fase 1: De socialistische stad

De fase van de socialistische stad onder het Mao-regime (zie figuur 2) wordt gekenmerkt door een rigide vorm van staats- en partijsocialisme. Dit centrale staatssocialisme combineerde twee paradoxale urbane beleidsinstrumenten, zij het wel in verschillende periodes. Gedurende de eerste periode (1950-1970) voerde de overheid een selectief urbanisatiebeleid waarbij ze sterk investeerde in staatsbedrijven, en dan vooral in stedelijke fabriekscomplexen in een beperkt aantal steden. Het Eerste Vijfjaren Plan (1953-1957) en de Grote Sprong Voorwaarts (1968-1970) lagen in deze periode aan de grondslag van de grootschalige economische hervormingen.

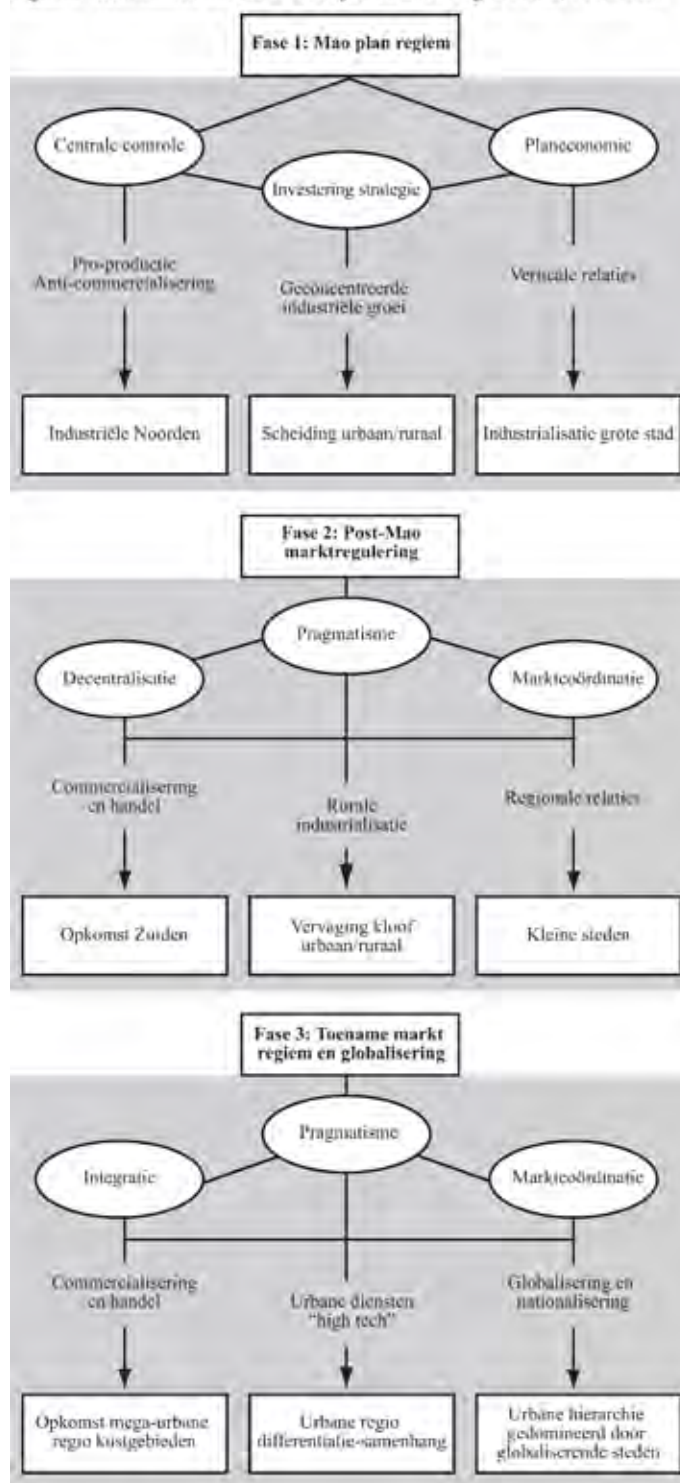
De periode van de Culturele Revolutie (1966-1976) werd eerder gekenmerkt door een sterk anti-urbanisme waarin de overheid de ruraal-urbane migratie trachtte tegen te gaan en de stedelijke consumptie te onderdrukken. Er wordt in deze context wel eens gesproken van een beleid van onderurbanisatie, aangezien de urbanisatiegraad lager ligt dan het niveau van industriële ontwikkeling. De stad onder het socialistisch regime gold als niet meer dan een fysieke locatie voor industriële productie. Tussen stad en platteland bevond zich een onzichtbare maar stevige muur. Migranten werden ver van de stedelijke samenleving gehouden: die was slechts gereserveerd voor geprivilegieerde werknemers van staatsbedrijven.

De industriële productie was destijds duidelijk het hoogste goed van het staatssocialisme. Deze staatsbedrijven vormden de spil in de stedelijke samenleving. De stadsbevolking woonde immers in werkeenheden (danwei) of buurten gegroepeerd rond staatsinstellingen. Kortom, een samenleving met een cellulaire en strak georganiseerde structuur. Via deze danwei hadden stedelingen toegang tot werk, goedkope huisvesting, gezondheidszorg en onderwijs en werd strikte controle op hen uitgeoefend. Het omringende platteland zorgde vooral voor de levering van landbouwproducten voor de stedelijke bevolking. De industriële staatsbedrijven namen erg veel ruimte in beslag, soms centraal gelegen, soms aan de buitenrand. Ze lagen veelal dicht bij woonwijken, en veroorzaakten een uiterst onaangenaam leefklimaat: vele danwei lagen letterlijk in de rook van sterk vervuilende industrieën. De leefbaarheid werd nog eens extra negatief beïnvloed door de monotonie van eindeloze saaie woonblokken, het weinige groen en het gebrek aan andere voorzieningen. Kortom: de socialistische stad vóór en tijdens de Maoïstische periode was ordelijk en veilig, maar ook saai en grijs. De stedeling leefde om te werken en dat onder strikte controle van de Communistische Partij en de centrale overheid.

Fase 2: De overgangperiode

In de jaren '80 sloeg de Chinese overheid noodgedwongen een andere weg in. Economische groei was essentieel om de toenemende bevolking te onderhouden en op een hoger welvaartspeil te brengen. In tegenstelling tot de Maoïstische periode was welvaart voor de bevolking niet langer van ondergeschikt belang, maar een belangrijke voorwaarde

Figuur 2: Voornaamste fases van stedelijke ontwikkeling in China, 1949-2006

Bron: McGee et al. (2007)

Voornaamste fases van stedelijke ontwikkeling in China, 1949 – 2006

om economische groei mogelijk te maken.

De rurale economie en samenleving was volledig vastgelopen. Het platteland voorzag nauwelijks in de eigen behoeften, laat staan in de toenemende vraag van de stedelijke bevolking. Een verhoging van de rurale productie –zowel agrarisch als niet-agrarisch– was noodzakelijk. Om de boeren tot investeringen aan te moedigen, werd afgestapt van het collectieve arbeidssysteem. Om de lokale werkgelegenheid te verruimen werden rurale industriebedrijven opgericht. Rurale stadjes en steden vormden concentraties van deze nijverheid en opkomende com-

mercialisering. Dit verschijnsel wordt weleens aangeduid met in-situ-urbanisatie. De weliswaar beperkte migratie naar deze stadjes bleek een voorloper van de latere grootschalige migratie naar de kustgebieden. Aangezien dit tot een vermindering van de bevolkingsdruk op het platteland leidde, werd dit oogluikend toegestaan door de overheden. Tot 1990 bestond het verstedelijkingsproces vooral uit deze in-situ stedelijke ontwikkeling en uit het ontstaan van regionale netwerken. In de nabijheid van grote steden en vooral in het kustgebied namen deze netwerken snel toe. Al snel vormden zij de spil van de rurale economie en waren zij ook voor de urbane economie van levensbelang. De rurale vestiging van bedrijfsonderdelen betekende immers een aanzienlijke daling van de productiekosten en minder sociale verplichtingen met betrekking tot secundaire arbeidsvoorwaarden voor de werknemers. Ook voor de grotere steden werden stap voor stap hervormingen doorgevoerd. Oogmerk was ook hier economische groei en toename van de welvaart voor de stedelijke bevolking. De economische pijler waarop de urbane economie en samenleving was gebaseerd, was dringend aan herorganisatie toe. Dat diende echter behoedzaam te gebeuren om sociale onrust te voorkomen. Staatsbedrijven werden gesaneerd en ook de infrastructuur werd onder handen genomen. Eerst werd een stapsgewijze decentralisatie doorgevoerd: lokale overheden kregen meer bevoegdheden, bijvoorbeeld op het gebied van belastingheffing en –besteding. Daarna werd het stedelijk grondgebruik gedeeltelijk gecommercialiseerd door het uitgeven van pachtcontracten, zoals dat eerder op het platteland het geval was.

Stedelijke groei in China wordt vooral veroorzaakt door massale migratie naar steden

Een van de belangrijkste effecten voor de stedelijke ontwikkeling was de geleidelijke openstelling van China voor buitenlandse investeringen in de industriële sector. De aanleg van Speciale Economische Zones, samen met het verschaffen van meer financieel-economische bevoegdheden voor de lokale overheid, maakten dit mogelijk. Het Zuiden werd daarbij als experiment nauwkeurig in de gaten gehouden door de centrale overheid. Later volgde de openstelling van andere kustgebieden zoals in Jiangsu en Zhejiang rond Shanghai, en van provinciehoofdsteden in het binnenland. In oostelijk China werden grotere zogenaamde Open Gebieden gerealiseerd. Om deze op export gerichte industriële regio's van voldoende goedkope arbeidskracht te kunnen voorzien en tevens het platteland wat ademruimte te verschaffen, werd het hukou systeem versoepeld.

Fase 3: Naar een ondernemende stad

Vanaf de jaren '90, toen de positieve uitwerking van de gedeeltelijke openstelling van China duidelijk werd, werden vooral grote steden zoals Shanghai en Guangzhou, maar ook sommige steden in het binnenland zoals Chongqing en Lanzhou steeds belangrijker in de economische ontwikkeling. De spilfunctie van de stad, en later van het stedelijke

gebied, werd mogelijk gemaakt door een verdere decentralisering van besluitvorming en van fiscale bevoegdheden van de centrale naar lokale overheden. De stedelijke macht werd daarnaast ook horizontaal uitgebreid door de annexatie van omliggende rurale districten voor stedelijke expansie.

Tegelijkertijd vond een verdere opdeling en privatisering van stedelijke staatsbedrijven plaats, waarvan een groot deel niet of nauwelijks levensvatbaar was door de hoge productiekosten ten gevolge van de verouderde technologie. Deze bedrijven veroorzaakten een grote milieuoverlast en lagen vaak op centrale plekken die tegenwoordig een hoge grondprijs hebben. Veel bedrijven werden gesloten of gedwongen zich te verplaatsen naar de stadsrand of naar nog verder gelegen gebieden.

De huisvesting werd in toenemende mate gecommercialiseerd waardoor de cellulaire structuur van de stad werd aangetast: de strakke eenheden van huizen en voorzieningen rondom werkeenheden en een staatsbedrijf als spil, verbrokkelde. Hierdoor werd het huisvestingsaanbod zowel kwalitatief als kwantitatief aanzienlijk verruimd, temeer omdat naast lokaal kapitaal ook buitenlandse investeringen op de woningenmarkt werden toegelaten. Een belangrijke voorwaarde voor deze kapitaalsinvestering was de commercialisering van stedelijk grondgebruiksrechten via onderhandelingen met de lokale overheid. Land bleef daarbij echter eigendom van de staat. Zo konden ook industriële staatsbedrijven en overheidsinstanties hun gronden geheel of gedeeltelijk verpachten aan de hoogste lokale of zelfs buitenlandse bidder. Door de vaak centrale ligging leverde dit inkomsten op voor nieuwe investeringen. Deze toevloed van lokaal, nationaal en buitenlands kapitaal in de stedelijke samenleving richtte zich niet enkel op onroerende goederen, maar ook op moderne dienstverlening en op de industriële sector in de Speciale Economische Zones en de Opengestelde Gebieden. Met uitzondering van enkele inlandse clusters, liggen deze zones voornamelijk in het oostelijke kustgebied.

Vooralsinds de jaren negentig veranderde de stad daardoor van een puur centraal beleidsuitvoerend productiestad naar een meer ondernemende stad, waarbij de lokale overheid zich steeds meer manifesteerde als een instantie gericht op economische ontwikkeling. Hierbij spelen ondernemende ambtenaren en partijleden een belangrijke rol: zij besturen de verschillende stedelijke gebieden en beïnvloeden de grond-, arbeids- en kapitaalmarkt. Het zal duidelijk zijn dat netwerken tussen deze verschillende bureaucraten en partijleden een essentiële, maar soms ook dubieuze en moeilijk te traceren rol spelen bij deze stedelijke groei en ontwikkeling. Daarnaast spelen zowel kleine als grote particuliere ondernemers een belangrijke rol in de moderne stedelijke samenleving. Ook hier geldt dat hun rol des te belangrijker is naarmate zij over meer relaties met de andere actoren beschikken.

De burgers echter lijken op dit stadstoneel slechts op de achtergrond of soms in het geheel niet te figureren. Zo doen zich bij onteigeningen en ontruiming vaak allerlei excessen voor. Inspraak is er soms, bij hoge uitzondering, maar meestal niet en compensatie –als die al geboden wordt– is meestal volstrekt onvoldoende.

Oude arbeiderswoningen naast hoge wolkenkrabbers in Shanghai

(bron: <http://www.flickr.com/photos/yakobusan/137212607>)

Een moderne metropool

In tegenstelling tot de socialistische stad van weleer –met het primaat van de staatsindustrie, een strakke ordening in celstructuren en een beleid gericht op het tegengaan van stedelijke groei en consumptie– wordt de moderne stad in het Chinese kustgebied gekenmerkt door een toenemende complexiteit. De ruimtelijke structuur van de Chinese moderne metropool evolueert steeds meer in de richting van een polynucleaire stedelijke zone met talrijke subcentra –al dan niet met een onderlinge verdeling van taken– en tussenliggend verstedelijkend platteland. Daarbij is vooral in de goed ontsloten kustgebieden sprake van een toenemende loskoppeling van het stedelijke gebied en de directe omgeving: steeds meer worden economische bronnen als voedsel en grondstoffen van mondiale of nationale markten ingevoerd.

In de metropolen zelf treft men steeds meer elementen aan die uiting geven van hun wereldstedelijke allure. De stedelijke autoriteiten trachten, net als elders in de wereld, hun stad door middel van al-

lerlei prestigeobjecten te promoten. Indrukwekkende wolkenkrabbers bepalen in toenemende mate de skyline. Het stadscentrum bestaat uit imposante kantoorkolossen en glossy winkelstraten. Hotels en restaurants worden afgewisseld door luxueuze appartementgebouwen, en moderne verkeerssystemen ontsluiten de diverse stadsdelen. Maar evenzeer krijgen Chinese steden af te rekenen met de gevolgen van snelle verstedelijking: congestie, corruptie, prostitutie, illegale handel en luchtverontreiniging.

De interne dynamiek van deze metropolen laat zich best beschrijven als een stedelijk complex dat bestaat uit meerdere lagen of ruimtes: ruimtes van mondialisering (hightech- en financiële districten, wereldexposities, industriegebieden, beurs en congresruimtes...), ruimtes van eliteconsumptie (shopping malls, hotels, restaurants, golfbanen...), maar ook ruimtes van differentiatie en marginalisering (gated communities, urbane dorpen, migrantenenclaves, etc.) en ruimtes van illegaliteit en rechteloosheid ten gevolge van de onduidelijkheid of het ontbreken

van wetgeving, corruptie en/of belangenverstrengeling en machtsmisbruik, zowel in de stadskern als daarbuiten. Onder de skyline van modernisering gaat immers ook een proces van economische polarisatie, sociale stratificatie en ongelijkheid schuil (Figuur 3). Zo heeft de ontmanteling van staatsbedrijven in sommige gevallen geleid tot massale ontslagen en armoede onder de oorspronkelijke stedelijke bevolking. Ook onder de migranten is sprake van grote sociaal-economische ongelijkheid: de toegang van migranten tot de arbeids- en woningmarkt en tal van andere voorzieningen blijft immers zeer beperkt.

Convergentie?

Hoewel de Chinese metropolen steeds meer gelijkenissen vertonen met andere wereldsteden in het Westen of de Derde Wereld, zijn de onderliggende patronen en processen toch typisch Chinees te noemen. Zo draagt de stedelijke structuur van menig Chinese binnenstad nog steeds de erfenis van de socialistische periode met zich mee. En ondanks de processen van commercialisering en mondialisering vallen de Chinese economie en samenleving nog steeds onder de controle van de partij en de staat. Bij de inrichting en verandering van de Chinese stedelijke ruimte gaat het om een moeilijk te doorgronden proces van interactie tussen overheidsinstellingen (partij en staat) enerzijds en private actoren (commerciële Chinese en internationale ondernemingen) anderzijds. Het is de lokale overheid die daarbij een sleutelrol speelt, al dan niet in overeenstemming met hogere organen. Zij beschikt daartoe over steeds meer bevoegdheden door bestuurlijke decentralisatie en steeds meer middelen zoals grondeigendom en kapitaal. Participatie voor en door burgers is vooralsnog nauwelijks aanwezig. De vaak toelozende snelheid van grote infrastructurele ingrepen en een toenemende polarisatie van rijk en arm zijn –meer nog dan elders op de wereld– het handelsmerk van de Chinese metropolen. Daarbij is sprake van een ontstaan van steeds grotere metropolitane gebieden met ingewikkelde ruimtelijke netwerken.

Onder de skyline van modernisering schuilt een toenevende economische polarisatie, sociale stratificatie en ongelijkheid

De vraag of de Chinese stedelijke ontwikkeling op termijn deelachtig is aan een proces van convergentie –waarbij het steeds meer de kenmerken van grootstedelijke ontwikkeling elders in de wereld gaat vertonen– is dan ook moeilijk te beantwoorden. In tegenstelling tot bijvoorbeeld steden in Oost- en Centraal Europa, is het huidige proces van hybridisering en mondialisering eerder een proces van staps- en schoksgewijze transformatie dan dat het een abrupte overgang vormt van een socialistisch naar een kapitalistisch systeem. Bovendien kent het urbanisatieproces in China zeer grote regionale verschillen. In de eerste plaats is bovenstaand betoog vooral van toepassing op de grote steden in de oostelijke kustregio, zoals Shenzhen, Guangzhou, Xiamen, Shanghai, Tianjin en Beijing. Binnen dit gebied vertoont deze verstedelijking

lijking echter geen uniform patroon. Elke grote stad heeft een karakteristiek verleden, heden en toekomst.

Dr. Peter C.J. Druijven (p.c.j.druijven@rug.nl) is cultureel geograf, verbonden aan de Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Groningen. Zijn onderzoek focust op de urbane overgangszone in India, China en Mexico.

Literatuurselectie

- Chong, W.L., Ngo, T.W. (2008) China in verandering. Balans en toekomst van de hervormingen. Almere: Parthenon.
- Friedmann, J. (2005) China's urban transition. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Ma, L.J.C., Wu, F. (2005) Restructuring the Chinese city. Changing society, economy and space. London: Routledge.
- McGee, T.G., Lin, G., Wang, M., Marton, A., Wu, J. (2007) China's urban space. Development under Market Socialism. London: Routledge.
- Veeck, G., Pannell, C.W., Smith, C.J., Huang, Y. (2007) China's Geography. Globalization and the dynamics of political, economic and social change. Lanham: Rowman and Littlefield.
- McKinsey Global Institute (2008) Preparing for China's urban billion. Verkregen van http://www.mckinsey.com/mgi/publications/china_urban_billion
- Yusuf, S., Saich, T. (2008) China urbanizes: Consequences, Strategies and Policies Washington: World Bank.

(H)erken krimp en doe iets!

AUTEUR Mark Verhijde

Krimp is in als nieuwe trend in het ruimtelijk en sociaal-economisch vakgebied en een dankbaar onderwerp voor onderzoek. Het gaat dan over de demografische veranderingen, maar ook over de gevolgen voor de woningmarkt, de voorzieningen, de sociale structuren en de economische kracht van krimpgebieden. De complexe en integrale samenhang van deze factoren, vaak per regio of stad verschillend, maakt het lastig om een goed inzicht te krijgen. Hoe herken je krimp? En wat moet je doen als overheid, woningcorporatie of huiseigenaar? Daarom ben ik erg blij met de recente bijdrage van Koen Elzerman. Hij schreef een voortreffelijke master thesis over de vraag wat te doen met krimp.

Zijn thesis valt grofweg in drie delen uiteen. (1) Een breed opgezet literatuuronderzoek laat zien dat krimp van alle tijden is en dat we kunnen leren van voorbeelden en situaties uit andere landen en andere perioden. Het vraagt wel een andere kijk op demografische veranderingen en een actievere aanpak. (2) Op basis van de typologie uit de literatuur stelt hij een conceptueel model voor ter beschrijving van de werkelijkheid in gebieden met krimp, inclusief mogelijke sturingsopties. (3) Vervolgens toetst hij het model aan de hand van de casus Parkstad Limburg en maakt duidelijk hoe de regio ervoor staat, maar ook wat anders en beter had gekund de afgelopen tien tot vijftien jaar. Elzerman betoogt dat de huidige en toekomstige krimp in Parkstad Limburg vooral veroorzaakt wordt door demografische ontwikkelingen en niet zozeer door economische factoren. Daar is wel wat op aan te merken, lijkt mij. Het verdwijnen van de economische pijler van de mijnbouw, inclusief diverse gerelateerde economische activiteiten heeft ervoor gezorgd dat de dorpen en steden in Parkstad de afgelopen jaren een bijzonder hoge werkloosheid kenden. Een situatie die op dit moment nog steeds speelt, zoals de businesscase Hoensbroek of de MSP-wijk in Heerlen laten zien. Dalende geboortecijfers en vergrijzing als autonome demografische ontwikkelingen worden extra urgent in Parkstad, juist omdat er de afgelopen jaren een continue emigratie van de actieve bevolking heeft plaatsgevonden en nog steeds plaats vindt. Dan is het niet opmerkelijk dat een stad als Weert in 2010 profiteert van de instroom van mensen uit Zuid-Limburg, als "laatste Limburgse gemeente" net ten zuiden van het economisch sterke Noord-Brabant. Economie is ook op een andere manier een belangrijke krimpdrager. Het is Parkstad tot nog toe niet gelukt een economisch alternatief te vinden om de uitstroom van inwoners tegen te gaan. Het Limburgse landschap is aantrekkelijk voor bezoekers maar heeft in 2010 niet tot een grote economische impuls geleid, bijvoorbeeld in de recreatieve en toeristische sector. Daarnaast zijn er ook kansen voor een zorgcono-

mie, deels geënt op de vergrijzing in Parkstad zelf, deels als Unique Selling Point (USP) voor het aantrekken van de zilveren golf, de senioren en 55-plussers. Ook dat levert kansen op meer economische activiteiten, meer werk en betere scholing en opleiding voor de inwoners van Parkstad.

Bij de bespreking van de gevolgen van krimp benadrukt Elzerman terecht dat niet alleen de gebruikelijke partijen zoals gemeenten, woningcorporaties en ondernemers betrokken zijn, maar vooral de inwoners, de huizenbezitters, en degenen die niet weg kunnen vanwege sociaal-maatschappelijke en financiële redenen. Het maatschappelijk debat over krimp en de gevolgen voor de samenleving in Parkstad is – voorzover Elzerman kan constateren – dan ook nauwelijks aanwezig. Krimp is nu een issue van de professionele partijen, niet van de mensen zelf. Dat het ook anders kan, blijkt uit het voorbeeld van Zeeland, waarbij het jammer is dat dit niet verder uitgewerkt wordt. Pijnlijk wordt het als Elzerman aangeeft dat pas in 2006 een meer uniforme reactie van bestuurders en andere professionals te ontdekken is, terwijl de eerste signalen voor de dan toekomstige krimpsituatie al rond 1996 vastgesteld waren. Het gaat dan niet alleen om het erkennen van krimp, maar vooral het herkennen van de demografische situatie en trends. Het accepteren dat de regio niet groeit maar krimpt, is iets dat steeds vaker benadrukt wordt. Dat een dergelijk proces van verliesverwerking en acceptatie een benadering op basis van feiten en cijfers klaarblijkelijk in de weg staat, lijkt ook logisch. Elzerman ziet gelukkig voldoende leerpunten zodat de casus Parkstad Limburg procesmatig en inhoudelijk waarde heeft voor diverse andere krimpgebieden. Urgentie, samenhang aanbrengen, analyse en maatregelen echt met elkaar delen en vooral de samenleving zelf in beweging krijgen, dat zijn aspecten die in krimpgebieden van belang zijn.

Koen Elzerman (2010) A future with shrinkage. What is a suitable response to shrinkage? Master Thesis, University of Amsterdam, Faculty of Social and Behavioural Sciences.

Mark Verhijde (mark.verhijde@gmail.com) is zelfstandig ondernemer en is ondermeer werkzaam als adviseur stedelijke ontwikkeling.

REDACTIEADRES

Redactie Tijdschrift AGORA
Faculteit Geowetenschappen
Universiteit Utrecht
Postbus 80.115
3508 TC Utrecht
[e] info@agora-magazine.nl
[i] www.agora-magazine.nl
[gironummer] 61 65 799

REDACTIE

Jesper van Loon (hoofdredactie), Heidi Hanssens (hoofdredactie), Reinier Folkerts (secretaris), Yvonne Rijpers (productiemanager/webredacteur), Marloes Wevers (vertaler), David Bassens, Tessie Dijkers, Carl Dirks, Barbara Heebels, Tina Kelder, Christien Klaukus, Bas van Leeuwen, Sander Lenferink, Martijn van der Linden, Michiel van Meeteren, Bruno Meeus, Femke Meijer, Sarah Meys, Peter Pelzer, Katrien Plasschaert, Nick Schuermans, Karolien Vermeiren, Sofie Vermeulen, Stephanie Vervaet, Elien van de Vijver, Anneleen de Vos, Martin Zebracki.

REDACTIEADVIEZEN

Justin Beaumont, Marco Bontje, Ben Derudder, Steven Kromhout, Maarten Loopmans, Tineke Lupi, Filip De Maesschalck, Ben de Pater, Casper Stelling, Justus Uitermark.

GRAFISCHE VORMGEVING

Maarten Mieras en Jeroen Sikma

DRUK

A-D Druk bv - Zeist

ABONNEMENTEN (per jaar)

Bibliotheken, bedrijven, instellingen	€47,50
Studenten	€17,50
Overigen	€25,00
KNAG-leden krijgen een korting van	5,00
Alle studenten Sociale Geografie & Planologie aan de Universiteit van Amsterdam en de Katholieke Universiteit Leuven, en alle eerstejaars bachelors van de Universiteit Utrecht, de Rijksuniversiteit Groningen en de Universiteit Gent krijgen via hun instituut een exemplaar. Abonnementen worden verlengd tenzij opgezegd vóór 1 december van het lopende jaar.	

ARTIKELLEN

Artikelen, mededelingen en reacties kunnen worden aangeboden aan het redactieadres. Dit geldt ook voor mededelingen en aankondigingen met betrekking tot congressen, studiedagen en andere evenementen op het gebied van de sociaal-ruimtelijke wetenschappen. Auteursrichtlijnen zijn bij de redactie beschikbaar. Artikelen overnemen is toegestaan met toestemming van auteurs en bronvermelding.

ADVERTENTIES/SCRIPTIES

Informatie via www.agora-magazine.nl of e-mail

De uitgave van AGORA wordt mede mogelijk gemaakt door steun van de Faculteit Geowetenschappen (UU), het C.M.Kaninsituut (UvA), de Afdeling Sociale en Economische Geografie (KU Leuven), de vakgroep Geografie (UGent), de faculteit Ruimtelijke Wetenschappen (RUG) en het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap (KNAG).

Fietsen

Fietsen zijn niet weg te denken uit het Nederlandse straatbeeld. Dit uit zich onder andere in een hoogwaardige fietsinfrastructuur en een leidende positie in de wereld op het gebied van fietsgebruik. In de sociale wetenschappen en het ruimtelijk beleidsdiscours speelt fietsen echter een geringe rol. Een opmerkelijke constatering, omdat zowel stedelijke verdichting als klimaatverandering hoog op de politieke agenda staan. Terwijl in steden als Parijs, Londen en Portland (leer-) fietsen een cultstatus hebben en als pannacee worden gezien voor een reeks aan problemen, is het in Nederland vooral een gewoonte. Fietsen doe je, daar denk je niet over na. Tijd dus om eens met een andere en preciezere blik naar dit fenomeen te kijken. Wetenschappers uit de Angelsaksische wereld betogen dat fietsen niet louter gezien dient te worden als een manier om van A naar B te komen, maar als een ervaring en (sub-)culturele uiting. Dit gaat in sommige gevallen gepaard met een streven naar emancipatie, onafhankelijkheid en gelijkheid. Deze inzichten staan haaks op gangbare opvattingen en modellen, waarin fietsen vooral als een rationele uitkomst van fysieke omstandigheden gezien wordt. In de AGORA-editie 'Fietsen' worden vernieuwende inzichten uit de polder en Vlaanderen gecombineerd met buitenlandse casussen. Centraal staat zowel hoe fietsen precies geduid moet worden als welke handvatten er voorhanden zijn voor beleidsinterventies.

ohyescoolgreat.

grafisch ontwerp studio voor
print, web en publieke ruimte.

ohyescoolgreat. kan alles op het gebied
van grafisch ontwerp en website ontwerp
en programmering voor u verzorgen!

is gericht op communicatie
en innovatie in print en web.

kan van klein tot groot,
art direction tot vormgeving.

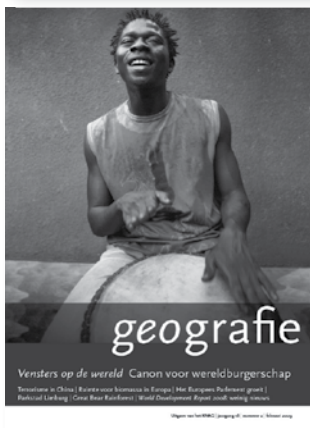
bel of mail voor een offerte of persoonlijk gesprek:
+31 6 139 540 76 of jeroen@ohyescoolgreat.com

of ga naar: www.ohyescoolgreat.com

geografie

Het tijdschrift voor geografen
en studenten geografie

| informatie over actuele ruimtelijke
ontwikkelingen in Nederland en
daarbuiten | reisverhalen | opinies
| achtergrondinformatie | recensies
| nieuwsberichten | columns |
interviews | geografische agenda |
boekbesprekingen | aanbiedingen ...

Geografie verschijnt negen keer per jaar en kost studenten slechts € 32 per jaar, aio's en oio's betalen € 66,50 (normale prijs € 89,50 per jaar). Het lidmaatschap van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap (KNAAG), het belangrijkste netwerk voor geografen in Nederland, is bij de prijs inbegrepen.

Kijk op www.geografie.nl of bel
030 253 40 56 voor een abonnement.
Een welkomstdcadeau ligt klaar!

KNAAG

AD-DRUK-advertentie